

Kontakti između Krete i Egipta tijekom bronzanog doba

Smolčić, Smiljana

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:308991>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Smiljana Smolčić

KONTAKTI IZMEĐU KRETE I EGIPTA TIJEKOM BRONČANOG DOBA

Diplomski rad

Mentorice:

dr. sc. Helena Tomas, red. prof.

dr. sc. Inga Vilogorac Brčić, doc.

Zagreb, travanj 2024.

Posvećeno bratu i roditeljima, bez kojih ništa ne bi bilo moguće.

Posebno se zahvaljujem mentoricama Heleni Tomas i Ingi Vilogorac Brčić na ohrabrenju i kontinuiranoj podršci te kolegicama Jeleni Mariani i Petri Grizelj na prijateljstvu i vrijednim savjetima.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Prethodna istraživanja	3
3. Geografski, vremenski i povijesni kontekst	4
3.1. Geografski smještaj	4
3.2. Kronologija.....	4
3.3. Povijesni okvir.....	7
3.3.1. Egipat	7
3.3.2. Kreta	10
4. Izvori	14
4.1. Kreta	14
4.2. Egipat	14
4.2.1. Nazivi za Kretu.....	14
4.2.2. Stele.....	16
4.2.3. Papirusi.....	17
4.2.4. Anali i drugi tekstovi.....	19
4.2.5. Topografske liste	19
4.2.6. Grobnice	21
4.2.7. Ostalo	28
5. Kratak pregled kontakta između Egipta i Krete tijekom brončanog doba	29
5.1. Rano brončano doba (3200.–2100. g. pr. Kr.).....	29
5.2. Srednje brončano doba (2100.–1550. g. pr. Kr.).....	32
5.3. Kasno brončano doba (1550.–1100. g. pr. Kr.).....	41
6. Hibridne posude i imitacije keramike i kamenih posuda	51
6.1. Pojmovi hibridizam i imitacija.....	51
6.2. Kreta.....	52

6.2.1. Hibridne posude	52
6.2.2. Imitacije.....	64
6.3. Egipat	69
6.3.1. Imitacije.....	69
6.4. Analiza	74
7. Zaključak.....	83
8. Appendix	86
8.1. Popis egipatskih izvora.....	86
9. Popis priloga.....	88
9.1. Popis slika	88
9.2. Popis tablica	91
10. Popis kratica	92
11. Popis literature.....	93
12. Sažetak i ključne riječi	106
13. Abstract and Key Words	107

1. Uvod

Brončano doba, razdoblje razvoja prvih velikih svjetskih civilizacija, označit će početak intenzivnih kontakta između zemalja istočnog Mediterana. U tome će se razdoblju uspostaviti veze između Krete i Egipta te će se održavati sve do kraja brončanog doba. Prvi kretsko-egipatski kontakti dogodit će se već u ranom brončanom dobu. Postoji jako malo dokaza koji potvrđuju rane kontakte te su ograničeni na nekoliko egipatskih posuda i ulomaka pronađenih na Kreti u ranom minojskom dobu. Tek u srednje brončanom dobu imamo sigurne dokaze koji potvrđuju kretsko-egipatske kontakte. Tada će se po prvi puta pojaviti minojski predmeti u Egiptu, a njih će obuhvaćati kamares keramika koja je pronađena na nekoliko lokaliteta iz Srednjeg kraljevstva. Na Kretu će se iz Egipta uvoziti skarabeji i sirovine, kao što su bjelokost, zlato i ametist. Također će se u srednjem brončanom dobu prenijeti utjecaji egipatskih rituala i religije na Kretu, što se primjećuje na primjerima pronađenih sistruma i pojave božanstava Taueret, Bes i Beset. Kasno brončano doba bit će razdoblje intenzivnih kontakta, koji će se ovjekovječiti u prikazima egejskih izaslanika u tebanskim grobnicama. Usto, u Tell el-Dabi (Avarisu) pronađene su freske s prikazom preskakanja bikova, a u Malkati ukrasi u obliku rozeta i bikovih glava koji su ukrašavali zidove palače. Na Kreti su u ovom razdoblju istaknuti predmeti s imenima faraona, posebice onih s imenom Amenhotepa III. i kraljice Tije. Sredinom 18. dinastije uspostaviti će se intenzivnije veze s kontinentalnom Grčkom, posebice Mikenom, te će nalazi mikenskih posuda u Egiptu postati zastupljeniji od minojskih. Kontakti između Krete i Egipta završit će otprilike kada i brončano doba, a ponovno će se uspostaviti nakon tzv. „mračnog razdoblja“ u Grčkoj.

Posebno zanimljivu skupinu predmeta čine hibridne posude i imitacije. Hibridne posude pronađene su na Kreti, ali ne i u Egiptu, te obuhvaćaju strane posude koje je lokalno stanovništvo na neki način preoblikovalo. Na Kreti su se egipatske posude prerađivale u minojske oblike, najčešće ritone, posude s izljevom i vrčeve, a imitirali su se pak alabastroni, cilindrične posude, posude s višim vratom, plitke posude, sferoidne posude i amfore. Kamares keramika i ritoni imitirali su se u Egiptu.

Iz izvora koji su nam ostali sačuvani ne saznajemo mnogo o odnosima između Krete i Egipta. Više izvora pronađeno je u Egiptu, dok su na Kreti ostala sačuvana samo dva naziva koja možemo povezati s Egiptom. U Egiptu je ostao sačuvan širi spektar izvora koji se datiraju od Srednjeg do Novog Kraljevstva te se Kreta spominje na grobnim natpisima, topografskim listama, papirusima, stelama i u književnim tekstovima. Iako se moramo uvelike oslanjati na

materijalne dokaze ako želimo proučavati kontakte tih dviju zemalja u brončanome dobu, ipak su nam pisani izvori neprocijenjivi jer nam mogu upotpuniti sliku egipatsko-kretskih veza.

Ovaj rad prikazat će kretsko-egipatske veze u brončanom dobu te će se posebno osvrnuti na keramičke i kamene posude koje su ujedinjavale egipatske i minojske karakteristike. Prije same analize kontakta, u trećem poglavlju rada predstaviti će se geografski, vremenski i povijesni okvir brončanog doba na Kreti i u Egiptu. Kratko ćemo se osvrnuti na kronologiju, a također će se sažeto prikazati povijesna događanja tijekom brončanog doba u tim dvjema zemljama. U trećem poglavlju predstaviti će se pisani i slikovni izvori pronađeni na Kreti i u Egiptu, koji svjedoče o kontaktima tih zemalja u brončanom dobu. Nadalje, u petom poglavlju prikazat će se detaljnije priroda kontakta između Krete i Egipta te će se objasniti kada su i kojim intenzitetom međusobno trgovali, koji su se predmeti razmjenjivali te koji su se utjecali u umjetnosti prenijeli. U zadnjem poglavlju posebno ćemo istaknuti hibridne posude i imitacije. Objasniti ćemo na koji su način i zašto Minojci prerađivali egipatske posude te koje su posude Minojci i Egipćani imitirali jedni od drugih.

2. Prethodna istraživanja

Do danas su objavljene brojne knjige i članci koji se bave različitim aspektima kretsko-egipatskih veza, ali su za istraživanje posebno bitni katalozi¹. Prvi koji je sastavio katalog egipatskih predmeta pronađenih na Kreti i drugim egejskim otocima te u kontinentalnoj Grčkoj bio je John Pendlebury u svome djelu *Aegyptiaca. A Catalogue of Egyptian objects in the Aegean area*, koje je objavljeno 1930. godine. Njegovo djelo postat će temelj za daljnje istraživanje poveznica između Egipta i Krete. Dalje su kataloge sastavili Richard Brown 1975. godine i Nancy Skon-Jedele 1994. godine u obliku doktorskih radova koja su oba ostala neobjavljena. Katalog (doktorski rad) pod nazivom *Hellenorientalia: The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 B.C., plus Orientalia: A Catalogue of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syro-Palestinian, Cypriot and Asia Minor Objects from the Bronze Age Aegean* objavila je 1990. godine Connie Lambrou-Phillipson te je u njemu predstavila predmete iz Egipta i Bliskog istoka pronađenih u brončanodobnoj Grčkoj. Sljedeći je Eric Cline objavio svoju doktorsku dizertaciju 1994. godine u knjizi pod naslovom *Sailing the Wine Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, u kojoj je, osim što je sastavio katalog, objasnio kontakte između brončanodobne Grčke i Bliskog istoka i Egipta te se osvrnuo i na izvore toga vremena. Kao rezultat izložbe u Heraklionu nastao je katalog *Crete-Egypt: The Thousand Years of Links* koji je objavljen 2000. godine. U njemu su predstavljeni kretski predmeti pronađeni u Egiptu i obrnuto. Najnoviji i najopsežniji katalog egipatskih predmeta i imitacija na Kreti objavila je Jacqueline Phillips 2008. godine u dvije knjige pod naslovom *Aegyptiaca on the Island of Crete in Their Chronological Context: A Critical Review*. Uz kataloge, važno je spomenuti i knjigu *Minoan Pottery in Second Millenium Egypt* koju su 1980. godine objavili Barry Kemp i Robert Merrillees. Knjiga proučava minojsku keramiku i njene imitacije u Egiptu.

¹ Nemoguće je spomenuti sva djela i autore koji su proučavali/proučavaju ovu temu. S obzirom na to da se rad većinom bavi općenitim kretsko-egipatskim odnosima, istaknut će se samo katalozi, a za ostalo se čitatelju predlaže da pogleda popis literature.

3. Geografski, vremenski i povijesni kontekst

3.1. Geografski smještaj

Egipat i Kreta nalaze se na istočnom Mediteranu. Kreta je grčki otok na krajnjem južnom dijelu Egejskog mora, okružena sa sjeverozapada Peloponezom, sa sjevera Kikladima, a sa sjeveroistoka Dodekanezom i Anatolijom (današnja Turska). Egipat je sjeveroistočna afrička zemlja s izlazom na Sredozemno more, gdje se također ulijeva delta Nila. Okosnica cijelog Egipta je rijeka Nil, zbog kojega je život u tom pustinjском dijelu bio moguć. Većina gradova i naselja nalaze se upravo duž Nila. Na zapadu Egipat graniči sa Saharskom pustinjom i Libijom, na istoku sa Crvenim morem, na sjeveroistoku s Gazom i Izraelom, a na jugu sa Sudanom (nekadašnjom Nubijom).

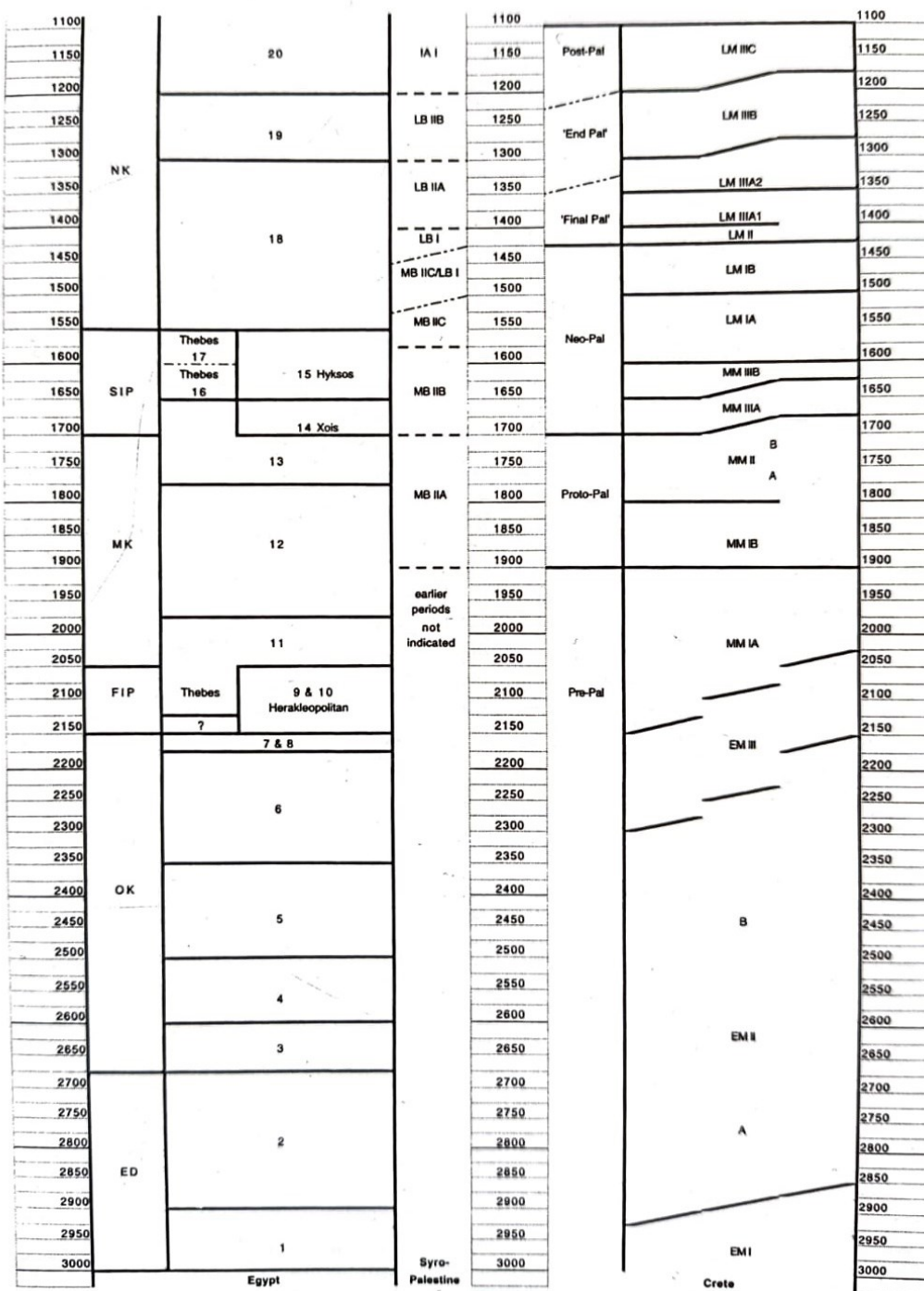
Sredozemno more dijeli Egipat i Kretu, ali dovoljno su blizu da su pomorska putovanja bila moguća već u ranom brončanom dobu. S obzirom na udaljenost, morske klime i vjetrove, moglo se putovati direktno između Krete i Egipta ili posredno preko Levanta, Cipra i Kirene u sjevernoj Africi (Karetsou *et al.*, 2001: 14). Najvjerojatnije su se putovanja odvijala u smjeru suprotnom od smjera kazaljke na satu, od Egipta preko Levanta i Cipra do Krete i nazad, a plovidba u smjeru kazaljke na satu od Egipta prema Kreti postala je moguća tek nakon razdoblja Amarne² kada je izumljen novi način upravljanja jedrima (Phillips, 2010: 825). Zbog morskih struja bilo je skoro nemoguće putovati direktno sa Krete prema delti Nila (Phillips, 2010: 825).

3.2. Kronologija

U ovome radu, posebno je izazovan vremenski okvir jer se međusobno isprepleću kronologije brončanog doba, starog Egipta i minojske civilizacije. Brončano je doba razdoblje u kojemu se koristila bronca kao najvažniji materijal za izradu oruđa i oružje. Trajalo je cca. od 3300. g. pr. Kr. do 1200. g. pr. Kr. te se može podijeliti na rano, srednje i kasno brončano doba. Brončano doba u Egeidi, pa tako i na Kreti, trajalo je od 3100/3000 g. pr. Kr. do 1070 g. pr. Kr. (Shelmerdine, 2008: 1), dok je u Egiptu obuhvaćalo ranodinastijsko razdoblje, Staro, Srednje i Novo kraljevstvo te prvo i drugo međurazdoblje (Phillips, 2010: 820). Kada se spominje u radu, vremensko razdoblje brončanog doba geografski se odnosi na cijeli istočni Mediteran. S obzirom na to da apsolutna kronologija nije u potpunosti usuglašena, niti su apsolutni datumi

² Za razdoblje Amarne, vidi poglavlje 3.3.1.

uvijek sigurni, u ovome radu autor će se oslanjati na relativnu kronologiju. Za svaku će se zemlju koristiti njena kronologija, a čitatelju se sugerira da za usporedbe konzultira **Sliku 1**.

Slika 1 - Kronologija bronzanodobnog Egipta i Krete (prema Phillips, 2008a: 23, fig. 1).

Maneton, egipatski svećenik iz 3. stoljeća, bio je prvi koji je napravio egipatsku kronologiju, a podijelio ju je na 31 dinastiju u svome djelu *Aegyptiaca* (Bard, 2015: 38). Iako su danas prepoznate neke pogreške u Manetonovom djelu, njegov rad predstavlja temelj proučavanja egipatske kronologije. Uz Manetonovo djelo, izrazito su nam bitne i kraljevske liste (Kamen iz Palerma, Torinski kanon) te ostali dokumenti i slikovni prikazi koji su bilježili važne događaje, kao što je dizanje zvijezde Sirius (egip. *Sodpet*, grč. *Sotis*)³, i genealogiju određenih osoba (Shaw, 2000: 5-10; Bard, 2015: 40-41). Posebno su značajna dva dokumenta iz vremena Senusreta III. i Amenhotepa I. koji bilježe pojavljivanje zvijezde Sirius jer pomažu u određivanju apsolutnih datuma u egipatskoj kronologiji (Shaw, 2000: 9-10). Međutim, apsolutni datumi nisu sigurni jer se ne zna točno odakle se vidjela zvijezda Sirius. Usto nam dataciju dodatno otežavaju vladavina nekoliko dinastija istovremeno za vrijeme međurazdoblja, kovladavine pojedinih faraona, nepouzdanost nekih izvora i to što ne znamo jesu li Egipćani uvijek koristili kalendar od 365 dana za računanje vremena, ni jesu li ga sinkronizirali sa solarnom godinom⁴ (Shaw, 2000: 10-13). U svakom slučaju, danas je u znanstvenoj literaturi egipatska povijest podijeljena na preddinastijsko i ranodinastijsko razdoblje, Staro, Srednje i Novo kraljevstvo, između kojih su smješteni prvo, drugo i treće međurazdoblje tijekom kojih je država bila rascjepkana na nekoliko dijelova. Uz to se još dodaje kasno, ptolemejsko i rimsko razdoblje.

Kronologije starog Egipta i Krete međusobno su povezane jer je uz pomoć egipatske kronologije i keramike Sir Flinders Petrie rekonstruirao kronologiju minojske civilizacije. Naravno, uz to je kronologija Krete usko povezana i sa kronologijom Egeide općenito. Relativna kronologija temelji se na keramici koja je pronađena u stratificiranim depozitima i koja je onda podijeljena prema starosti (Shelmerdine, 2008: 3; Manning, 2010a: 12-13). S obzirom na geografsko područje u Egeidi, imamo relativnu kronologiju kontinentalne Grčke, Krete i Kiklada. Za svako područje postoji podjela na rano, srednje i kasno razdoblje te unutar svakog razdoblja još tri podgrupe koje su numerirane rimskim brojevima I, II i III (Shelmerdine, 2008: 3). Tako će za kronologiju Krete, za koju se koristi naziv minojsko prema terminu minojska civilizacija, podjela biti na rano minojsko razdoblje (kratica RM), srednje

³ Pojavljivanje zvijezde Sirius na istoku označavalo je Novu godinu u lunarnom kalendaru i početak plavljenja Nila. Inače je lunarni kalendar bio povezan sa Mjesečevim ciklusom te se sastojao od tri godišnja doba, svaki sa četiri mjeseca od 29 do 30 dana (Bard, 2015: 40).

⁴ Egipatski civilni kalendar koristio se za državne poslove, kao što su skupljanje poreza ili brojanje godina vladavina kraljeva. Sastojao se od 360 dana na koje se nadodavalo još 5 dana te bi se onda broj dana približio solarnom ciklusu. Međutim, nije se uračunavala prijestupna godina te je brojanje godina počinjalo ispočetka sa početkom vladavine svakog novog vladara (Bard, 2015: 39-40).

minojsko razdoblje (kratica SM) i kasno minojsko razdoblje (kratica KM)⁵, a po potrebi će se dodavati podgrupe, npr. KM III⁶. Same podgrupe mogu se dalje dijeliti slovima A, B i C te još dodatno arapskim brojkama (npr. KM IIA2). Nadalje, postoji alternativna relativna kronologija koja se temelji na izgradnji palača na Kreti, pa prema toj kronologiji imamo razdoblje prije palača (RM I-SM IA), razdoblje ranih palača (SM IB-II), razdoblje novih palača (SM III-KM IB), razdoblje zadnje palače (kada je Knos bila jedina funkcionalna palača na otoku; KM II-III A2) i razdoblje nakon palača (KM IIIB-C) (Manning, 2010a: 14-15). Apsolutna se kronologija Egeide dijeli na visoku i nisku kronologiju. Niska kronologija temelji se na usporedbi s egipatskom keramikom i kronologijom, dok se visoka temelji na novim znanstvenim saznanjima, posebice na metodi datiranja pomoću izotopa ugljika C¹⁴ (Shelmerdine, 2008: 5-6; Manning, 2010a: 18-24).

3.3. Povijesni okvir

3.3.1. Egipat

Ranodinastijsko razdoblje, koje je započelo oko 3000. g. pr. Kr., označava početak razvoja dinastijske povijesti starog Egipta⁷. Ono što će postati temelj tijekom Starog kraljevstva, dobilo je svoje začetke u ovome vremenu. Društvo u Egiptu bilo je uvelike stratificirano te je na čelu države bio faraon koji je imao božansku ulogu (Bard, 2015: 117). O kraljevskoj vlasti svjedoče nam kraljevske grobnice u Abidosu jer do sada nisu pronađene palače iz ranodinastijskog vremena (Bard, 2015: 118-120). U ovome vremenu osnovan je Memfis koji će dugo imati ulogu glavnog grada države. Također su osnovani administrativni centri duž cijele zemlje koji su služili lakšem upravljanju države (Bard, 2015: 127). U umjetnosti je faraon prikazivan većim od ostalih figura, torzo tijela prikazivan je frontalno, dok su udovi i glava prikazivani u profilu, a scene su bile organizirane u redove (Bard, 2015: 129-130). Ova pravila u umjetnosti ostat će na snazi tijekom cijele povijesti starog Egipta.

Staro kraljevstvo postavilo je temelje staroegipatske države. Mnoga pravila kraljevske vlasti, administracije i umjetnosti pronalaze svoje temelje upravo u ovome razdoblju - ideja o

⁵ Ove će se kratice koristiti dalje u radu.

⁶ Jednako tako kronologija kontinentalne Grčke dijeli se na rano heladsko (RH), srednje heladsko (SH) i kasno heladsko razdoblje (KH; često izjednačeno sa mikenskom civilizacijom), a kikaladska kronologija na rano kikaladsko (RK), srednje kikaladsko (SK) i kasno kikaladsko razdoblje (KK). Kratice za kronologiju kontinentane Grčke koristit će se dalje u radu. Za više detalja o egejskoj kronologiji, vidi Dickinson (1994: 9-22), Shelmerdine (2008: 1-18) i Manning (2010a).

⁷ Za više informacija o povijesti starog Egipta, vidi Shaw (2000), Uranić (2002), Bard (2015) i Tomorad (2016).

dualnoj monarhiji, vladar kao sin boga Ra, gradnja monumentalnih građevina koje će svjedočiti o veličini vladara, podjela države na administrativne centre kojima su upravljali visoki dužnosnici i važnost pripreme za zagrobni život (Bard, 2015: 135-140). Najpoznatiji simboli Egipta - Khufuova, Khafrina i Menkaurova⁸ piramida te sfinga u Gizi - izrađeni su tijekom razdoblja Starog kraljevstva. To nisu bile prve, ali ni jedine piramide izgrađene u tom vremenu, zbog čega će ovo razdoblje ostati zapamćeno kao „Doba piramida“.

Smatra se da je prvo međurazdoblje nastupilo uvelike zbog neregularnih poplava Nila i socio-političkih problema, poput decentralizacije vlasti i slabljenja moći faraona (Bard, 2015: 176-177). Ovo je bilo prvo od tri razdoblja fragmentacije egipatske države. Iako se dugo smatralo da je u ovom razdoblju vladala nestašica i siromaštvo, bogato opremljene grobnice i pojava novih pogrebnih predmeta, kao što su drveni modeli nositelja prinosa i oslikane maske mumija, pokazuju da prvo međurazdoblje ipak nije bilo toliko siromašno koliko se smatralo (Bard, 2015: 178).

Srednje kraljevstvo označava klasično razdoblje egipatske povijesti zbog izrazitog razvoja kulture i književnosti. Njegov početak obilježilo je ujedinjenje države pod Mentuhotepom II., iako nije sasvim sigurno kada se to dogodilo (Willems, 2010: 87-88). Većina je faraona iz ovoga razdoblja poznata te nema mnogo nedoumica oko njihovog poretka. Generalno se u Srednje kraljevstvo ubrajaju kasna 11., 12. i 13. dinastija (Bourriau, 1991; Grajetzki, 2013), no neki znanstvenici smatraju da je 13. dinastija vladala u drugom međurazdoblju (Ryholt, 1997; Ilin-Tomich, 2016: 2). Iako je u početku glavni grad bio Teba, Amenemhat I. izradio je novi glavni grad Iti-tau (Itj-tawy) (Willems, 2010: 90), koji će ostati glavnim gradom sve do kraja Srednjeg kraljevstva. Vladari Srednjega kraljevstva gradili su piramidalne komplekse po uzoru na vladare iz Starog kraljevstva te su uz njih gradili piramidalne gradove, od kojih je najpoznatiji Lahun (Willems, 2010: 93-94). Senusret III. jačao je vanjsku politiku te proširio egipatski teritorij na Nubiju, dok je Amenemhat III. provodio velike irigacijske radove u Fayumu. To je ujedno vrijeme bogatog razvoja književnosti te su među najpoznatijim djelima ostali sačuvani *Razgovor između čovjeka i njegove duše*, *Priča o Sinuheu*, *Lamentacije Ipuvera* i *Učenja Amenemhata I.* U umjetnosti najistaknutija je promjena prikazivanje podmakle dobi u skulpturi, za razliku od prijašnjeg prikazivanja idealiziranog izgleda čovjeka (Grajetzki, 2013: 3). Nadalje, Srednje kraljevstvo razdoblje je mnogih promjena u pogrebnim običajima. Povećala se važnost Ozirisovog kulta i Abidosa (O'Connor,

⁸ Danas su piramide poznatije po grčkim nazivima faraona. Keops, Kefren i Mikerin grčki su nazivi za egipatska imena Khufu, Khafra i Menkaura.

2009: 33, 87), pojavili su se novi pogrebni predmeti (Bourriau, 1991: 19), kao što su magični noževi i ušabtiji, te su se sve manje koristili tekstovi sarkofaga, a zamijenili su ih pogrebni predmeti (Bourriau, 1991: 15). Smatra se da je Srednje kraljevstvo završilo kada je glavni grad Iti-taui napušten (Willmes, 2010: 99; Bourriau, 2000: 172).

Nakon Srednjeg kraljevstva slijedi period drugog međurazdoblja, razdoblje rascjepkanosti egipatske države između Hiksa⁹ na sjeveru i različitih egipatskih dinastija na jugu zemlje. Slabljenje kraljevske vlasti započelo je tijekom 13. dinastije, a već tijekom kasne 12. dinastije populacija stranaca iz Levanta postajala je sve veća na prostoru delte Nila (Willems, 2010: 95, 99). S vremenom će oni postati velika prijetnja Egiptu te će osnovati vlastitu 14. dinastiju i vladati sjeverom Egipta iz svoga glavnog grada Avarisa (današnja Tell el-Dab'a). Njih su naslijedili Hiksi za koje se dugo vremena smatralo da su nasilno ušli u Egipat i preuzeli vlast, no danas se vjeruje da su se uzdigli iz već razvijenih semitskih zajednica u delti Nila (Ilin-Tomich, 2016: 5-6)¹⁰. Oni su osnovali 15. dinastiju te su također vladali iz Avarisa. Na jugu su zemlje iz Tebe¹¹ vladali egipatski faraoni koji su osnovali 16. i 17. dinastiju (Ryholt, 1997: 151-162, 167-184; Bourriau, 2000: 179). Mnogi pogrebni običaji iz razdoblja Srednjeg kraljevstva nastavili su se u drugo međurazdoblje, a imamo i prvu pojavu Knjige mrtvih (Bourriau, 2000: 193; Ilin-Tomich, 2016: 12). Također su nam iz ovoga vremena ostali sačuvani brojni značajni papirusi, kao što su medicinski papirusi Ebers, Smith i Hearts, matematički papirus Rhind te književni papirus Westcar (Popko, 2013: 6-7). Česti sukobi u ovome razdoblju pridonijeli su razvoju inovacija u vojnom području, od kojih su najznačajnije bile uvođenje konja, kočije i kompozitnog luka (Ilin-Tomich, 2016: 12). Bez obzira na to što su Hiksi bili stranog porijekla, uvelike su prihvatili egipatsku kulturu, što se može primijetiti u korištenju egipatske keramike i preuzimanju egipatskog modela administracije (Bourriau, 2000: 176).

Egipat je ponovno ujedinjen za vrijeme Amozisa¹², prvog vladara 18. dinastije, čime započinje Novo kraljevstvo, razdoblje najvećeg prosperiteta staroegipatske države. U tome

⁹ Ime Hiksi preko grčkog jezika dolazi iz titule *ḥkꜣ-hꜣswt* („vladar stranih zemalja“) kojom su se nazivali vladari Semita na sjeveru Egipta (Ilin-Tomich, 2016: 5). Danas se taj naziv koristi za sve Semite koji su nastanili i vladali deltom Nila tijekom drugog međurazdoblja.

¹⁰ Ryholt (1997: 302-303) ističe da postoje naznake invazije Hiksa, poput promjena u keramičkoj tradiciji, pojavljivanja cilindričnih pečata, imperijalističke politike i korištenja naslova *ḥkꜣ-hꜣswt* umjesto tipičnih egipatskih titula.

¹¹ Nije u potpunosti sigurno jesu li svi vladari vladali iz Tebe. Moguće je da su neki vladali iz Abidosa, Elkaba i Edfua (Bourriau, 2000: 191).

¹² Dugo se vremena smatralo da je Amozis bio prvi vladar s tim imenom, ali je nedavno otkriveno da je zapravo bio drugi. Njegov prethodnik iz 17. dinastije Senakhtenra Amozis prvi je koji je nosio to ime, čime bi osnivač 18. dinastije zapravo bio Amozis II. (Biston-Moulin: 2012). Međutim, prateći Dodson (2013: 2, fusnota 5), kako bi se izbjeglo miješanje sa Amozisom II. iz 26. dinastije, u ovome radu osnivač 18. dinastije zvat će se samo Amozis, kako je i dugo uvriježeno u literaturi.

razdoblju vladali su jedni od najvećih egipatskih faraona (Hatšepsut, Tutmozis III., Amenhotep III., Ramzes II.) koji su izgradili poznate monumentalne građevine i gradove (hram u Deir el-Bahriju, nadogradnje hramova u Karnaku i Luksoru, Abu Simbel, Malkata, Piramese). Tijekom razdoblja Novog kraljevstva Egipat je gradio snažne diplomatske veze sa drugim državama, o čemu nam možda najbolje svjedoče pisma iz Amarne (Bryan, 2000: 261; Bard, 2015: 244). Hatšepsut je poslala ekspediciju u zemlju Punt, koju je ovjekovječila u svome hramu u Deir el-Bahriju (Bryan, 2000: 231, 233), a također postoje i naznake da je za vrijeme Amenhotepa III. poslano diplomatsko izaslanstvo na Kretu i u Mikenu¹³. Za vrijeme Tutmozisa III. egipatska država imala je svoj najveći opseg, prostirući se od Mezopotamije do Nubije. Novo je kraljevstvo poznato i po kratkotrajnom uvođenju monoteizma za vrijeme faraona Ekhnatona koji je uveo vjerovanje u jednoga boga Atona i zabranio štovanje ostalih božanstava. Središte Atonovog kulta postao je novoizgrađen Akhetaton (današnja Amarna) koji je kratkotrajno bio i glavni grad države¹⁴. Osim promjena u religiji, značajne su bile promjene u umjetnosti, gdje se figure više nisu prikazivale u savršenom kanonu, već su se namjerno izražavali pojedini dijelovi tijela (izdužena glava, velike usne, okrugao trbuh, široki bokovi) (Van Dijk, 2000: 272). Ekhnatonove ideje ugašene su već za vrijeme njegova sina Tutankhamona te sljedećih faraona Aja i Horemheba, koji su vratili egipatskoj religiji njezin stari oblik. Najznačajniji vladar 19. dinastije bio je Ramzes II. koji nam je ostao poznat, među ostalim, po svojoj dugovječnoj vladavini, monumentalnoj gradnji (Abu Simbel) i sukobu s Hetitima u bitci kod Kadeša (Van Dijk, 2000: 288-294). Sljedeća 20. dinastija poznata je još kao dinastija Ramesida jer su svi vladari te dinastije, izuzev prvog, nosili ime Ramzes. Naznačajniji vladar te dinastije bio je Ramzes III. koji je najpoznatiji po sukobu s Narodima s mora. Unatoč njegovoj pobjedi (Van Dijk, 2000: 287), dinastija je postepeno slabila sve dok egipatski faraoni nisu izgubili vlast, a država ušla u novo razdoblje nemira, odnosno u treće međurazdoblje.

3.3.2. Kreta

Početak brončanog doba na Kreti također označava početak razdoblja prije palača, odnosno početak RM I doba¹⁵. Većina poznatog RM I materijala dolazi iz grobnih konteksta jer do sada nije sustavno iskopano nijedno naselje iz toga vremena (Wilson, 2008: 81; Renfrew, 2011: 88). Zahvaljujući nalazima iz ukopa, posebice onih iz Mesare, danas nam je ostala

¹³ Vidi poglavlje 4.2.5.

¹⁴ Prema imenu grada Amarna, danas se to razdoblje naziva razdoblje Amarne.

¹⁵ Za više detalja o povijesti brončanodobne Krete, vidi Dickinson (1994), Shelmerdine (2008), Cline (2010) i Renfrew (2011).

poznata materijalna ostavština ranog minojskog doba. Iako su ukopi u špiljama i kamenim skloništima još uvijek korišteni (najznačajniji su u Pyrgosu i Kanli Kastelli), tijekom RM I počele su se graditi grobnice koje su se koristile kao kosturnice ili za kolektivni ukop, ali i kružne grobnice (*tholos*) (Renfrew, 2011: 88). Značajne su inovacije u izradi keramike uvođenje oslikanih dekoracija¹⁶ i izrada vrčeva (Renfrew, 2011: 84). Nadalje, razvili su se regionalni tipovi keramike, što je omogućilo pojavu specijaliziranih proizvođača koji su izrađivali keramiku za lokalnu prodaju (Tomkins i Schoep, 2010: 69). Prelazak na RM II označava pojava Vasiliki keramike, kljunastog vrča i čajnika te urezane dekoracije, a počinju se izrađivati i kamene posude i pečatnjaci (Renfrew, 2011: 84, 93-94). U ovome razdoblju razvija se više naselja. Dok se tijekom RM II nastavljaju načini ukopa iz RM I, u RM III se pojavljuju ukopi u velikom glinenom lijesu zvanom *larnax* (Renfrew, 2011: 93). Iako je naše znanje o religiji ranog minojskog doba najčešće ograničeno na pogrebne običaje, moguće je pretpostaviti da su Knos i Fest imali ulogu religijskih centara i prije izgradnji palača (Wilson, 2008: 92). Tijekom ovoga perioda, Kreta se sve više otvara prema ostatku Egeide, ali i šire, pa tako imamo prve kontakte s ostatkom istočnog Mediterana. Dokaze za te kontakte vidimo u egipatskim, sirijskim i kikladskim uvozima, ali i u lokalnim kretskim imitacijama (Tomkins i Schoep, 2010: 70).

Srednje minojsko doba¹⁷ najznačajnije je po pojavi prvih palača u Knosu, Festu, Maliji i Petrasu. Smatra se da su se prve palače izgradile u SM IB, odnosno nekad oko 1925/1900 g. pr. Kr. (Manning, 2008: 111; Schoep, 2010: 113). Prvi koji ih je otkrio i tako nazvao bio je Arthur Evans (1921: 26) koji je vjerovao da su one bile rezidencije kralja-svećenika. Kretske palače bile su politička, religijska i ekonomska središta otoka (Dickinson, 1994: 65, 69, 73). U zadnje vrijeme, velika važnost palača dovodi se u pitanje te neki smatraju da one ipak nisu u potpunosti upravljale proizvodnjom i distribucijom dobara (Schoep, 2010: 114-115, 122)¹⁸. Mnoge su se rasprave vodile oko razloga razvoja palača te se često vjerovalo da je ideja morala doći izvana, odnosno da su Bliski istok i Egipat direktno utjecali na izgradnju palača na Kreti¹⁹. Međutim, danas se smatra da je taj utjecaj preuveličan te da je izgradnja palača bila kretska

¹⁶ Tri glavne vrste keramike RM I su: tamnosivo brušeno posuđe (kalež za piće, velika zdjela sa postoljem za posluživanje), tamno-na-svijetlo oslikano posuđe (novina je vrč s izrezanom izljevom) i izrezbareno posuđe (najčešće veliki vrčevi za vodu, duboke zdjele i posude za pohranu) (Wilson, 2008: 80-81).

¹⁷ Srednje minojsko doba obuhvaća kraj razdoblja prije palača (RM I-SM IA), razdoblje ranih palača (SM IB-II) i početak razdoblja novih palača (SM III-KM IB).

¹⁸ Također se dovodi u pitanje sam termin „palača“ koji već sa sobom nosi određene karakteristike, posebice ideju da je u njoj živio vladar i njegova elita koji su iz palače upravljali širim područjem (Schoep, 2010: 116).

¹⁹ Na primjer, u svome je djelu Bernal (1991) dao veliku važnost utjecaju Egipta na razvoj minoske civilizacije. Danas se smatra da su njegove teze uvelike preuveličane.

ideja, iako se ne isključuju neki manji bliskoistočni utjecaji. Što se tiče same vrhovne vlasti, na Kreti nemamo sigurne prikaze nekog vladara, stoga nije sigurno je li postojala kraljevska vlast na Kreti. S druge strane, zmijska je božica često prikazivana pa postoji mogućnost da je njena ljudska predstavica na Kreti zapravo obnašala vrhovnu sekularnu vlast (Manning, 2008: 118). No, bez čvrstih dokaza to ne možemo sa sigurnošću znati. Za srednje minojsko razdoblje definitivno imamo dokaze kontakata sa istočnim Mediteranom, Egiptom, Bliskim istokom i Anatolijom (Manning, 2008: 110). Ovo je također razdoblje urbanog razvoja naselja, izgradnji svetišta na vrhovima brda (eng. *peak sanctuary*) i širenja pojedinačnih ukopa (Manning, 2008: 110). U SM IA prvi put se počinje koristiti lončarsko kolo (Hallager, 2010: 409). Najprepoznatljiva keramika bila je kamares keramika koju su karakterizirali polikromni ukras, barbotinski ukras i aplicirani ornamenti (Dickinson, 1994: 110, 113). Razvila se u razdoblju novih palača te se prestaje proizvoditi ubrzo nakon završetka tog razdoblja. Jedna od najvećih, a možda i najveća, inovacija srednjeg minojskog doba bila je pojava kretskih hijeroglifa i kretskog pisma, nazvanog Linear A pismo (Dickinson, 1994: 193-194). Nažalost, do danas ni kretski hijeroglifi ni Linear A nisu dešifrirani. Najveće količine pisanih dokumenata na Linear A pismu i kretskim hijeroglifima iz SM II pronađene su u Festu i Petrasu, a iz SM III u Knosu i Maliji (Schoep, 2010: 120). Na samom kraju srednjeg minojskog doba (SM III) dolazi do razvoja novih palača.

Kasno minojsko razdoblje²⁰ bilo je vrijeme mnogih promjena, ali je njegov kraj označio kraj minojske civilizacije. Palače iz ovoga vremena otkrivene su u Knosu, Festu, Maliji, Zakru i Galatasu, no moguće je da ih je još nekoliko postojalo (Hallager, 2010: 151). Tijekom KM I izrazito se razvila administracija. Korištenje pečatnjaka i pločica sa Linear A pismom dokazano je u svim većim KM I naseljima te su pečati iz nekoliko različitih naselja otisnuti sa istim zlatnim pečatnjacima, što dokazuje da su se pisani dokumenti slali s jednog mjesta na drugo (Hallager, 2010: 152). U dekoraciji keramike razvijaju se morski, cvjetni i geometrijski stil (Hallager, 2010: 411). Ovo razdoblje obilježila je razorna erupcija vulkana na Teri²¹, čije su se posljedice osjetile duž Egeide, ali i istočnog Mediterana²². Iako je erupcija uništila otok, ispod vulkanskog pepela u naselju Akrotiri ostala nam je sačuvana arhitektura i neprocijenjive freske,

²⁰ Kasno minojsko razdoblje obuhvaća dio razdoblja novih palača (SM III-KM IB), razdoblje jedne palače (KM II-III A2) i razdoblje nakon palača (KM III).

²¹ Znanstvenici se slažu da se erupcija vulkana na Teri dogodila pri kraju KM IA, ali se ne slažu oko apsolutnog datuma. Bilo je uvriježeno da se erupcija dogodila krajem 16. st. pr. Kr., no nova znanstvena saznanja, prvenstveno rezultati radiokarbonskog datiranja, ukazuju na to da se erupcija dogodila sredinom ili krajem 17. st. pr. Kr. (Manning, 2010b). Konzensus oko apsolutnog datuma erupcije nije uspostavljen.

²² Erupcija je vjerojatno uzrokovala potrese i tsunamije, dok je tefra prouzročila brojna oštećenja duž jugistočne Egeide (Manning, 2010b: 458).

zbog kojih danas mnogo saznajemo o minojskoj umjetnosti. Tijekom KM IB vidljiva su mnoga razaranja duž otoka, a ona su označila kraj razdoblja novih palača (Hallager, 2010: 150, 153). Ostala je u funkciji samo palača u Knosu. Danas nije sigurno koji je događaj doveo do tih razaranja te postoje tri glave teorije koje to pokušavaju razjasniti. Prva je da su se ostala središta pobunila zbog prevlasti Knosa, druga, često prihvaćena, je da su Mikenjani osvojili Kretu, a treća je da su razaranja posljedica velikih prirodnih nepogoda (Hallager, 2010: 153). Neki vjeruju u kombinaciju sve tri teorije. KM II slabo je zastupljeno u arheološkim nalazištima, ali je vidljiva sve veća povezanost s Mikenom (Hallager, 2010: 145). Pojava Linear B pisma, prvog grčkog pisma, i korištenje mikenskih pečata u kretskoj administraciji tijekom KM IIIA2 naveli su neke na zaključak da su nekad u tom vremenu Mikenjani preuzeli vlast na Kreti (Hallager, 2010: 155)²³. Minojska civilizacija polako nestaje tijekom KM III te je njezin prekid vjerojatno povezan s ostalim razaranja u istočnom Mediteranu tijekom 1200. g. pr. Kr., kada nestaju hetitska i asirska civilizacija, a egipatska dosta slabi.

²³ Postoje oprečna mišljenja koja se ne slažu sa mikenskom prevlašću nad Kretom (Kantor, 1947: 54-55).

4. Izvori

4.1. Kreta

Egipat se u kretskim izvorima spominje tek u kasnom minojskom dobu (KM III) i to na Linear B tablicama pronađenim u Knosu (Cline, 1994: 128, E.1., E.2.). Na tim se tablicama pojavljuju dva pojma: mi-sa-ra-jo (KN F 841+867) i a₃-ku-pi-ti-jo (KN Db 1105 + 1446). Riječ mi-sa-ra-jo izvodi se iz semitske riječi *Misr*, odnosno *Misraim*, koja je označavala Egipat te bi se mi-sa-ra-jo prevelo kao 'Egipćanin' (Cline, 1994: 35). Riječ a₃-ku-pi-ti-jo prevodi se kao 'Egipćanin' i smatra se da se njome označava ime jednog seljaka koji je čuvao ovace na području kretskog naselja su-ri-mo (Cline, 1994: 128, E.2.; Karetsou *et al.*, 2001: 256). Ne slažu se svi da bi termin označavao nužno ime seljaka, već neki smatraju da je samo epitet (Karetsou *et al.*, 2001: 256). U svakom slučaju, radi se o čovjeku koji je okarakteriziran kao Egipćanin, što je jako zanimljivo jer nam taj izvor ukazuje na Egipćanina koji je možda živio na Kreti. Postoji li mogućnost da je egipatska manjina živjela na Kreti ili se ovdje radi samo o izoliranom slučaju? Ne možemo isključiti mogućnost da se neki pojedinac iz Egipta, moguće trgovac, nastanio na Kreti i da nam je ostao ovaj izvor koji svjedoči o njegovom životu. Sama riječ a₃-ku-pi-ti-jo može se izvesti iz ugaritske riječi *Hikupta* koja označava Egipat i Memfis, a koja se sama izvodi iz egipatske riječi *ḥt-k'-pth* (Cline, 1994: 35; Karetsou *et al.*, 2001: 256). Naziv *Hikuptah* koristi se u pismima iz Amarne. Također je a₃-ku-pi-ti-jo jako sličan kasnijem grčkom obliku *Aigyptos*²⁴ (Davis, 2016: 53). Vrlo vjerojatno su oba naziva došla na Kretu trgovačkim vezama iz Sirije i Palestine te se zadržala u upotrebi.

4.2. Egipat

4.2.1. Nazivi za Kretu

Većinom je među znanstvenicima usuglašeno da se egipatski termin *Keftiu* (*kftyw*) odnosi na Kretu (Pendlebury, 1930b: 76; Vercoutter, 1954: xvi, 33-38; Immerwahr, 1990: 8; Cline 1994: 32; Panagiotopoulos, 2001: 263–265), a naziv *Otoci u sredini mora*²⁵ (*iww ḥryw-ib nw w3d-wr*) na Kiklade ili općenito na otoke u Egejskom moru, a možda je uključivao i Kretu (Vercoutter, 1956: xv, 125-127; Cline, 1994: 32; Panagiotopoulos, 2006: 392).

²⁴ Grčka riječ *Aigyptos*, po kojoj je Egipat dobio ime, dolazi od egipatske riječi za Memfis *ḥt-k'-pth* ili *Hikuptah*.

²⁵ Puni prijevod glasio bi „Otoci u sredini Velikog Zelenog“. Sintagma „Veliko Zeleno“ odnosila se na Mediteransko ili Egejsko more (Cline i Stannish, 2011: 12; Kelder i Cline, 2018: 24), ali mogla je značiti samo more.

kftyw - Keftiu

Suprotno ovome mišljenju, Wainwright (1931a; 1931b) smješta Keftiu u Ciliciju, a Strange (1980: 14) na Cipar, no te su teorije odbačene. Pendlebury (1930b: 85) unutar naziva Otoci u sredini mora uključuje i grčko kopno, a također smatra da se pod tim pojmom kriju i kasniji Narodi s mora²⁶. Immerwahr (1990: 8) i Vercoutter (1956: xv) smatraju da su se Otoci u sredini mora mogli odnositi na kontinentalnu Grčku koju su nastanjivali Mikenjani, s tim da tome nazivu Vercoutter pridodaje još sve egejske otoke. Postoje izvori u kojima se zajedno pojavljuju nazivi Keftiu i Otoci u sredini mora (Poetična stela Tutmozisa III., Rekhmireova grobnica). Takvi slučajevi potaknuli su neke znanstvenike na razmatranje da se tu radi o dva pojma koja označavaju isto mjesto (npr. Davies, 1943a: 22-23), dok drugi upozoravaju da je svaki naziv označavao zasebno mjesto (Matić, 2014: 283). Iako su izgledom jednaki, uz prikaze egejskih izaslanika u tebanskim grobnicama vežu se oba naziva²⁷. Zato u slučaju egipatskih grobnica ovaj autor govori da se radi o stanovnicima Egeide, a ne nužno o Minojcima, jer ne možemo sa sigurnošću znati radi li se o prikazima isključivo Minojaca ili i stanovnika drugih egejskih otoka²⁸. Međutim, nema sumnje da su sigurno među njima prikazani Minojci jer su sličnosti s prikazima Minojaca na Kreti veoma velike. Trebamo uzeti u obzir da naš pojam kulture i kako danas dijelimo egejske kulture na minojsku, mikensku i kikaladsku ne odgovaraju viđenju kakvog su imali Egipćani. Također se javlja druga nedoumica. U znanstvenim radovima naziv Keftiu izjednačio se i s mjestom i s narodom, odnosno prevodi se kao Kreta i Krećani/Minojci. Međutim, u tekstovima naziv Keftiu piše se uz determinativ mjesta (Matić, 2012: 236), što znači da bi Keftiu bilo određeno mjesto, ali ne i naziv za narod.

S obzirom na to da nije u potpunosti usuglašeno jesu li Otoci u sredini mora uključivali Kretu ili ne, ovaj je autor također odlučio obraditi izvore koji ih spominju, uz one u kojima se spominje ime Keftiu. Izvori su grupirani u skupine prema vrsti zbog njihove lakše obrade. Za kronološki popis izvora konzultiraj Appendix 8.1.

²⁶ U izvorima iz vremena Ramzesa III. naziv Otoci u sredini mora koristi se za narode koji se danas u literaturi kolektivno nazivaju Narodi s mora (npr. Cline, 1994: 118-119, A.51., A.54.).

²⁷ Za tebanske grobnice, vidi poglavlje 4.2.6.

²⁸ Na primjer, Gill (2010: 29) vjeruje da su u tebanskim grobnicama prikazani Mikenjani ili Minojci pod mikenskom vlašću.

4.2.2. Stele

Najstariji spomen na Kretu pronalazimo na pogrebnoj steli (Cairo 20539) koja se datira u 12. dinastiju za vrijeme vladavine Senusreta I. Na steli je spomenut Keftiu Horus, a ne zna se kako bi se točno interpretirala ta referenca na Kretu (Vercoutter, 1956: 38-39; Cline, 1994: 108, A.7.). Nigdje se više ne spominje Keftiu Horus pa nije sigurno je li postojalo takvo božanstvo ili kakav aspekt Horsa, ili se jednostavno radi o pogrešci. Postoji teorija da se Keftiu ovdje odnosi na sjever jer se u tekstu također spominje Nubija koja bi označavala jug (Davis, 2016: 25), tako da bi te dvije zemlje označavale strane svijeta, što su Egipćani često primjenjivali u svojim tekstovima. No, kako je ovo jedini spomen na Keftiu Horsa, ne može se sa sigurnošću interpretirati njegovo značenje.

Poetična stela Tutmozisa III. (Cairo 34010) postavljena je u hramu Amona-Ra u Karnaku te je napisana u obliku proročanstva boga Amona-Ra koji obećava Tutmozisu III. da će biti uspješan u svojim osvajanjima (Simpson, 2003: 351). U dijelu teksta koji se zove Himna pobjede spominju se Keftiu i Otoci u sredini mora. U tekstu je Keftiu smješten na zapadu:

„Došao sam ti dopustiti da uništiš zapadne zemlje:

Keftiu i Isy dive se tebi;

Dopuštam da vide Vaše Veličanstvo kao mladog bika,

Čvrstog srca, oštrog roga, kojemu nitko ne može prići.“ (Strange, 1980: 16).

Zemlja Isy identificira se sa Ciprom (Simpson, 2003: 354) ili sa zemljom Aššuwa u sjeverozapadnoj Anatoliji (Strange, 1980: 19; Cline, 1994: 109, A.11.). S obzirom na to da se Cipar ne nalazi zapadno od Egipta, moguće je da je Isy zemlja Aššuwa. U ovome tekstu, Keftiu je neprijateljska zemlja koju faraon mora uništiti. Isto vrijedi za Otoke u sredini mora:

„Došao sam te osnažiti da uništiš one koji žive na otocima:

Oni koji žive usred mora podleći će tvom ratnom pokliču;

Učinit ću da upoznaju Vaše Veličanstvo kao osvetnika

Koji stoji na leđima svog divljeg bika.“ (Simpson, 2003: 354).

Ovdje se možemo nadovezati na raspravu jesu li Keftiu i Otoci u sredini mora ista područja, odnosno bi li Otoci u sredini mora uključivali i Keftiu. S obzirom na to da se u tekstu spominju odvojeno (između njih se još nabraja Mitani), možda su ih Egipćani razumjeli kao dvije zasebne

zemlje. Keftiu bi bila Kreta, dok bi Otoci u sredini mora bili ostali otoci Egeide ili možda preciznije Kikladski otoci.

Otoci u sredini mora spominju se još jednom na steli iz vremena Tutmozisa III. Zapisani su na steli iz Gebel-Barkala koja slavi faraonovu pobjedu u zemlji Mitani (Cline, 1994: 117, A.43.). Za vladavine Ramzesa II. Otoci u sredini mora spominju se na kraljevskoj steli iz Ismailije i na steli iz Tanisa (Cline, 1994: 118, A.47., A.49.).

4.2.3. Papirusi

Najviše izvora koji spominju Kretu datiraju se u Novo kraljevstvo, što i nije čudno jer su najintenzivniji kontakti između Krete i Egipta bili upravo za to vrijeme. Papirus Ebers jedan je od najstarijih i najvažnijih medicinskih zapisa staroga Egipta, nastao na kraju drugog međurazdoblja ili na početku Novog kraljevstva te napisan hijeratskim pismom. U njemu se mogu pronaći lijekovi za različite bolesti, od depresije do dijabetesa. U naputku za liječenje konstipacije spominje se grah Keftiu²⁹: „...još jedan lijek za obavljanje nužde; *gnnt* 6, on će biti kao grah Keftiu.“ (Vercoutter, 1956: 39-40; Davis, 2016: 31). Ovaj bi nam izvor mogao upućivati na trgovinu između Egipta i Krete te na to da su Egipćani prepoznali ljekovita svojstva nekih kretskih biljaka.

Papirus iz vremena Tutmozisa III. (BM EA 10056) spominje brodove Keftiu koji su prevozili materijale za egipatsku mornaricu (Cline, 1994: 110, A.13.). Sam papirus nam može biti dokaz o trgovini između Krete i Egipta te da su kretski brodovi neko vrijeme bili usidreni u egipatskoj luci. Ne zna se točno na koju luku se tekst referira, ali smatra se da je to bio Perunefer, velika luka za vrijeme Tutmozisa III. i Amenhotepa II. (Bietak, 2010: 11). Neki znanstvenici smatraju da je Perunefer Memfis, dok drugi vjeruju da je to Tell el-Dab'a (Aruz *et al.*, 2008: 112; Bietak, 2010, 2013), pogotovo uzmemo li u obzir pronađene freske i minojsku keramiku u Tell el-Dabi³⁰.

Londonski medicinski papirus (BM EA 10059) nastao je za vrijeme Amenhotepa III., ali je ostao sačuvan prijepis iz vremena Tutankhamona. Zanimljivo je da je uvjet za liječenje određene bolesti (ne zna se točno koje) izgovaranje magičnih riječi na jeziku Keftiu: „...magična

²⁹ Prema Davis (2016: 31) grah bi se preveo kao grah Keftiu (*Keftiu cowpeas*), a prema Cline (1994: 109, A.9.) grah iz Keftiu (*bean from Keftiu*). Sama sintagma *iwryt kftiw* može se shvatiti kao genitivna veza te bi time prijevod bio „graf od Keftiu“, odnosno „Keftiu grah“. U svakome slučaju, grah se povezuje sa Keftiu, bilo da mu je to ime ili da dolazi odande.

³⁰ Vidi poglavlje 5.3.

formula za Azijsku bolest na jeziku Keftiu: *s3-n-ti-k3-pw-py-w3-y-i-y-m^c-n-ti-r-k3-k3-i-r*. Ova izreka se izgovara iznad...“ (Cline, 1994: 112, A.21.). Liječenje bolesti magijom i magičnim formulama bila je standardna praksa u Egiptu. Iako se tekst magične formule na jeziku Keftiu do sada nije uspio prevesti, sama činjenica da se spominje u medicinskom papirusu može ukazati na to da su Egipćani bili upoznati sa jezikom Minojaca. Moguće je da ovaj tekst pokazuje kako je minojski jezik zvučao Egipćanima (Davis, 2016: 32) i da nije u potpunosti vjerodostojan prikaz njihovog jezika. Poveznica između Azije i Keftiu možda je nastala zbog toga što su obe zemlje bile strane Egipćanima pa su samim time predstavljale i neprijateljske zemlje (Davis, 2016: 32). U kojoj su mjeri Egipćani bili upoznati sa jezikom Keftiu ne možemo sa sigurnošću znati. Warren (1995: 8) smatra da se ova magična formula vrlo moguće izgovarala iznad neke kretske biljke, s obzirom na to da je i sama formula bila na tom jeziku, a to možemo povezati sa grahom Keftiu koji se isto spominje u medicinske svrhe u papirusu Ebers. Ovo nam ukazuje na mogućnost da su Egipćani bili upoznati sa nekim kretskim biljkama, posebice onima koje su se koristile u medicinske svrhe, i da su ih vrlo vjerojatno uvozili.

Papirus Leiden, poznat još kao Lamentacije Ipuvera, napisan je hijeratskim pismom u 19. dinastiji, ali se smatra da je originalan tekst nastao u Srednjem kraljevstvu. Lamentacije Ipuvera književni je tekst koji opisuje nestabilno vrijeme prvog međurazdoblja. Dio teksta u kojem se spominje Keftiu glasi: „...danas nijedan ne plovi sjeverno do Biblosa. Što ćemo učiniti sa stablima cedra za naše mumije? Sa proizvodima s kojima se pokapaju svećenici, i s uljem s kojim se vladari balzamiraju sve do Keftiu?“ (Vercoutter, 1956: 43)³¹. Jasno je samo iz ovoga dijela da autor brine kako će se Egipat opskrbljivati proizvodima koju su bitni za njegov opstanak, a u ovome su slučaju posebice bitni oni za mumifikaciju.

Keftiu se jednom spominje u papirusu Chester Beatty IV među raznim natuknicama jednog učenika (Cline, 1994: 114, A.30.). Papirus je nastao u vrijeme Ramzesa II. Nadalje, u dijelu papirusa Leiden I iz vremena Ramzesa III. koji se zove Himna Amonu spominju se „Otoci koji su u sredini mora“ te se naziv moguće odnosi na Kikladske/egejske otoke, a ne na Narode s mora (Cline, 1994: 119, A.56.).

³¹ Prema Cline (1994: 108-109, A.8.) prijevod glasi: „Zaista, danas nitko ne plovi u Biblos, što ćemo učiniti sa 'š-stablama za naše mumije? Nekada se pokapalo svećenike s njihovim ('š-stabla) isporukama, nekada se balzamiralo velikane uljem od toga; do Keftiua ne mogu doći...“.

4.2.4. Anali i drugi tekstovi

Anali Tutmozisa III., pronađeni u Amonovom hramu u Karnaku, također spominju brodove Keftiu koji su prevozili drvenu građu iz Palestine nakon Tutmozisove pobjede na tom području (Vercoutter, 1956: 53-54; Cline, 1994: 110, A.14.). Nadalje, zanimljivi su Anali Tutmozisa III. iz njegove 42. godine vladavine koji spominju Kretu i kontinentalnu Grčku. U tekstu se navodi da je princ iz Tanaje³², dok je Tutmozis ratovao u Siriji, poslao poklon egipatskom faraonu: „Poklon³³ princa od Tanaje: srebrna *shawabti*-posuda u Keftiu izradi zajedno sa četiri zdjele od željeza (bakra?) sa srebrnim ručkama. Ukupno: 56 debena 4 kita.“ (Cline, 1994: 110, A.15.). Anali nam pokazuju mogućnost da su Egipćani pravili razliku između proizvoda iz Krete i onih iz Mikene i da su Mikenjani slali kretske proizvode kao dio svojih diplomatskih razmjena. Suprotno ovome, Panagiotopoulos (2012: 56) smatra da nisu zapravo znali da se radi o posudi iz Keftiu, nego da je egipatski pisar prepisao naziv iz pisma u kojem su nabrojani pokloni, a koje je zasigurno princ iz Tanaje poslao faraonu uz poklone. Ovaj izvor također je najstariji egipatski izvor u kojem se spominje Tanaja (Kelder, 2010: 125).

U Priči o Sinuheu, koja se datira u Srednje kraljevstvo, spominju se Otoci u sredini mora prilikom najbrajanja bogova: „...dva vladara Egipta i Otoka u sredini mora.“ (Vercoutter, 1956: 127-128; Cline, 1994: 116, A.38.). U nešto drugačijem obliku, Otoci u sredini mora spominju se u tekstu koji spaja Tutmozisa I. sa bogom Horusom. Ovdje je naziv zapisan kao Otoci velikog kruga (Cline, 1994: 116, A.39.). Također, iz vremena Ekhnatona ostala su sačuvana dva teksta u kojemu se spominju Otoci u sredini mora. U službenim evidencijama iz njegove 12. godine vladavine piše da su Otoci u sredini mora donijeli faraonu darove, dok se u drugom tekstu spominju kao dio svijeta kojim je vladao Aton (Cline, 1994: 117, A.45., A.46.).

4.2.5. Topografske liste

Napoznatiji topografski tekst koji spominje Keftiu, nazivan „Egejska lista“, pronađen je na jednom od pet baza kipova u posmrtnom hramu Amenhotepa III. u Kom el-Hetanu. Nažalost, nedugo nakon što je otkriven, tekst je jako oštećen u požaru. Napisan je na prednjem i lijevom dijelu baze kipa E_N (PWN V) te je u tekstu ostalo sačuvano 15 toponima, a dva su izgubljena

³² Tanaja (*tmy, ti-n3-y*) je bio naziv za kontinentalnu Grčku ili Mikenu, ali vrlo vjerojatno za oboje, odnosno najvjerojatnije je označavao mikensku Grčku (Cline, 1994: 32; Phillips, 2010: 822). Prvi se put pojavljuje u analizama Tutmozisa III. gdje se spominje kralj zemlje Tanaja (Kelder, 2010: 125). Vojnici prikazani na papirusu iz Amarne (BM EA 74100) identificirani su kao Mikenjani, posebice po kacigama od kljova vepra (Schofield i Parkinson, 1994).

³³ Za prijevod riječi *inw* (poklon), vidi fusnotu broj 37.

(Cline i Stannish, 2011: 7). Osim egejskih toponima, na bazama kipova zabilježeni su toponimi iz ostalih zemalja poznatih Egipćanima (iz Mezopotamije, Sirije, Palestine) i to u ovalima iznad zarobljenih stranaca³⁴ (Cline i Stannish, 2011: 6). Osim naziva Keftiu (Kreta) i Tanaja (kontinentalna Grčka/Mikena), od egejskih toponima rekonstruirani su sljedeći: 1. Amnisos, 2. Fest, 3. Kidonija, 4. Mikena, 5. Dikta (Teba ili Kato Zakro?), 6. Mesenija, 7. Nauplion, 8. Kitera, 9. Illios (Troja?), 10. Knos, 11. Amnisos (opet) i 12. Liktos (Astour, 1966; Cline, 1994: 112, A.24.). Većinom se znanstvenici slažu sa rekonstrukcijom toponima, iako postoje neke nesuglasice. U slučaju toponima 5 nije sigurno koje je točno mjesto označavao, dok se prijevod toponima 9 kao Troja uzima s rezervom jer je Troja dosta udaljena od ostalih spomenutih gradova i ne uklapa se u itinerar. Umjesto Troje predloženi su Eleia na Kreti ili Elos i Aulis u Grčkoj (Cline i Stannish, 2011: 9). Danas se većinom smatra da je ovaj popis vjerodostojan i da su Egipćani poznavali ta mjesta. S obzirom na to da su toponimi poredani više-manje u krug, moguće je da tekst predstavlja pravo putovanje koje se dogodilo za vrijeme Amenhotepa III. Zanimljivo je da su predmeti sa imenima Amenhotepa III i kraljice Tije pronađeni u brojnim mjestima u Egeidi (Mikena, Kidonija, Knos, Aja Trijada) i da se četiri mjesta gdje su pronađeni neki od tih nalaza spominju u Egejskoj listi (Cline, 1994: 39; Cline i Stannish, 2011: 10)³⁵. Zajedno sa mikenskom keramikom pronađenom u Egiptu, ovi nalazi bi upućivali na direktne, moguće diplomatske, veze između Egeide i Egipta, a ova topografska lista prikazivala bi jedno egipatsko diplomatsko putovanje u Egeidu. Kako su toponimi zapisani u ovalima iznad zarobljenih stranaca, neki znanstvenici su smatrali da je Egipat vladao Kretom i Grčkom (Meerilless, 1972: 290). Međutim, ovakav prikaz stranih država bio je uobičajen za egipatsku ikonografiju, bez obzira je li Egipat imao stvarnu vlast nad određenim područjem ili ne (vidi fusnotu 34). Neka mjesta koja se spominju u topografskoj listi u Kom el-Hetanu, kao što su Hatti, Ašur i Mitani, nikada nisu bili pod Egiptom, a isto su zapisani iznad zarobljenih stranaca (Cline, 1987: 5).

Za vrijeme Amenhotepa III. zapisana je još jedna topografska lista u Amonovom hramu u Solebu u Nubiji. Na njoj se spominje Keftiu, uz Kadeš, Tunip, Ugarit, Sangar (Mezopotamija), Naharin (Mitani), Hatti i Ašur ili Arzawu (Vercoutter, 1956: 78-79; Strange, 1980: 20; Cline, 1994: 112, A.23.). Ovdje se ne radi o nekom konkretnom itineraru putovanja,

³⁴ Ovakav prikaz stranaca bio je čest način na koji su Egipćani prikazivali ljude iz stranih država. Službeno se takav način prikazivanja naziva „devet lukova“ i u takvome su prikazu strane države simbolizirali njihovi zarobljeni stanovnici koji su zavezanih ruku klečali ispod nogu faraona. To nije nužno značilo da su te države bile pod egipatskom vlašću pa tako ni ovom slučaju ne znači da je Kreta bila pod egipatskom vlašću, već se samo naglašavalo da je to područje strano Egiptu (Anthony, 2017: 37-39).

³⁵ Za ove nalaze, vidi poglavlje 5.3. i tablicu 1.

već se nabrajaju zemlje poznate Egipćanima. Natpis je najvjerojatnije vjerodostojan i nije prijepis nekog ranijeg teksta.

Kasnije je nastalo još nekoliko geografskih tekstova. Iz vremena Ramzesa II. ostalo je sačuvano njih 4 koji spominju Keftiu: tekst iz Abidosa, tekst iz zapadnog Amaraha, tekst iz Akshe i tekst iz hrama u Luksoru (Cline, 1994: 113, A.25.-A.28.). U tekstu iz Luksora još se spominju i Otoci u sredini mora (u obliku „Otoci u sredini“). Ovi tekstovi drže se kopijama tekstova iz ranijih vremena, najčešće iz vremena Amenhotepa III. (Cline, 1994: 113).

4.2.6. Grobnice

Možda su najfascinantniji izvor koji nam svjedoči o kontaktima između Egipta i Krete upravo tebanske grobnice³⁶. U nekoliko njih možemo vidjeti prikaze egejskih izaslanika koji su faraonu donosili darove³⁷. Ove su nam grobnice neprocijenjive, ne samo zbog detaljnog prikaza Egejaca i darova koje su donijeli sa sobom, već i zato što nam upravo ti prikazi pokazuju da su Egipćani bili dobro upoznati s izgledom Egejaca, njihovom odjećom i posudama koje su izrađivali. Tebanske grobnice s prikazima Egejaca datiraju se u Novo kraljevstvo, od vladavine Hatšepsut do Amenhotepa III. Pripadale su velikodostojanstvenicima te su bile bogato ukrašene. Zbog određenih nedosljednosti (hibridnih sirijsko-egejskih figura, Sirijaca koji nose egejske posude) neki su smatrali da prikazi u grobnicama nisu vjerodostojni, dok su drugi u tome vidjeli pogreške umjetnika prilikom slikanja (Pendlebury, 1930b: 82). Matić (2012: 243-249) smatra da je bitno uvažiti *decorum*, odnosno pravila slikanja u egipatskoj umjetnosti, te da će vlasnici grobnica koji su prisustvovali tim događajima i ostali koji nisu prisustvovali imati različito viđenje tih prikaza, što ne znači da oni ne mogu biti povijesno vjerodostojni. Egejski izaslanici prikazani su sa tamno-crvenom kožom, dugom tamnom koverčavom kosom te često sa koverčom na čelu. Od odjeće imali su ogrtače ili kiltove, a od obuće čizme ili sandale sa čarapama.

³⁶ Neki su znanstvenici smatrali da su na reljefu iz Amarne (MMA 1985.328.13) prikazana dva egejska ili minojska nositelja lepeza (Kelder, 2010: 128). Međutim, Matić (2019b) je pokazao da se to ne može potvrditi sa sigurnošću.

³⁷ Egipatska riječ *inw*, kojom su opisani predmeti koje nose egejski izaslanici, može se prevesti kao danak (eng. *tribute*) ili kao dar/poklon (eng. *gift*). U početku se vjerovalo kako se radi o danku, no kako Kreta nikada nije bila pod vlašću Egipta (a danak implicira podčinjenost), sada se vjeruje da se radi o darovima (Cline, 1999: 128; Panagiotopoulos, 2001: 270-271). Izmjenjivanje darova bila je uobičajena praksa između vladara brončanodobnih država (Cline, 1994: 41; Aruz *et al.*, 2008: 167-168), pa se *inw* može prevesti kao diplomatski ili kraljevski poklon (Panagiotopoulos, 2006: 372). S druge strane, poznato je da su egipatski vladari voljeli naglasiti prevlast nad stranim zemljama, čak i kad nisu imali stvarnu vlast nad njima, pa je moguće da je stvarno značenje *inw* zapravo danak, a ne poklon, iako on to u stvarnosti nije bio.

Najraniji se prikazi egejskih poslanika nalaze u Senenmutovoj grobnici. Senenmut je bio Amonov veliki upravitelj za vrijeme Hatšepsut te je ujedno bio čuvar njezine djece. On je posjedovao dvije grobnice, TT 71 i TT 353 (Dorman, 1991: 11), dok je za ovaj rad bitna grobnica TT 71. Prikaz Egejaca nalazi se u dijagonalnom hodniku u sjeverozapadnom prolazu grobnice (Dorman, 1991: 32-34, pl. 8a; Davies i Gardiner, 1936: pl. XIV). Iako nigdje izrijekom ne piše tko su točno bili ovi izaslanici i odakle su došli, u usporedbi s prikazima iz drugih grobnica zaključuje se da su u Senenmutovoj grobnici isto prikazani Egejci, a uvelike slične na prikaze Minojaca na Kreti. Od odjeće, nose samo narančasti ogrtač oko bedara koji je imao plave i crvene ukrase spiralnog ili trokutastog oblika na pojasu i rubovima ogrtača (**Slika 2**). Nijednoj figuri nisu sačuvane noge pa ne možemo znati jesu li nosili čizme kao na prikazima u drugim grobnicama. Od šest izaslanika, ostao nam je sačuvan prikaz njih troje. Kao poklon nose visoki vrč s jednom drškom, vrč Tipa A prema tipologiji Shelley Wachsmann (Matić, 2015a: 43), posude u obliku vrča Vapheio (posebno je zanimljiv onaj sa prikazom dviju glava bika), kratak mač, vrč s jednom ručkom i posudu okruglog profila s visokom nogom i izvijenim rubom (Matić, 2015a: 41-42). Za sve se posude koje su egejski izaslanici nosili u Senenmutovoj grobnici mogu pronaći iste ili slične paralele na Kreti, u mikenskim grobnicama ili čak u Egiptu (Matić, 2015a: 43- 45, fig. 3).

Slika 2 - Prikaz egejskih izaslanika u Senenmutovoj grobnici, TT 71 (Tebe, 18. dinastija) © Metropolitan Museum of Art

Puimre je imao titulu Drugog Amonovog proroka i obnašao je tu dužnost za vrijeme Hatšepsut i Tutmozisa III. (Davies, 1922: 27). U Puimreovoj grobnici (TT 39) izaslanik iz Keftiu prikazan je treći po redu među izaslanicima sa sjevera koji su donosili zlato Amonu (Davies, 1922: 91, pl. I, pl. XXXIII). Na sebi nosi tkaninu oko bedara koja je slična onima što nose drugi prikazani izaslanici te se onda za njega drži da je hibridno sirijsko-egejska figura (**Slika 3**). Iako se u tekstu ne spominje njegov etnicitet, uspoređujući ga s drugim sličnim prikazima, može se zaključiti da se se radi o izaslaniku iz Keftiu (Davis, 2016: 118).

Grobnica Velikog kraljevog glasnika Intefa (TT 155) iz vremena Tutmozisa III. jako je oštećena, tako da nažalost nemamo u potpunosti sačuvan prikaz stranih izaslanika (Säve-Söderbergh, 1957: 11). Po nogama koje su jedine ostale sačuvane (Säve-Söderbergh, 1957: 15, pl. XIII), ali i po usporedbi scene stranih izaslanika koji donose darove sa onima koje se nalaze u drugim tebanskim grobnicama, znamo da su i u Intefovoj grobnici bili prikazani Egejci.

Slika 3 - Prikaz egejskih izaslanika u Puimreovoj grobnici, TT 39 (Teba, 18. dinastija) (prema Davies, 1922: pl. 1).

Useramon je bio vezir za vrijeme Tutmozisa III. U njegovoj grobnici (TT 131) piše da egejski izaslanici dolaze iz Otoka u sredini mora (Vercoutter, 1956: 130). Ovdje prvi put vidimo da oni nose čizme ili sandale sa čarapama. Inače su izaslanici iz Egeide jedini stranci koji su

prikazani sa obućom (Anthony, 2017: 27). Kao darove, među ostalim, nose ritone s bikovom, lavljom i psećom glavom, bikov kip i posude s dvjema ili jednom ručkom.

Menkheperreseneb je imao titulu Prvog Amonovog proroka za vrijeme faraona Tutmozisa III. U njegovoj grobnici (TT 86) imamo prvi put sačuvan pojam Keftiu u nekoj grobnici. Točnije, tekst glasi „princ od Keftiu“³⁸ i nalazi se iznad figure Sirijca koji je u stavu proskineze (Matić, 2019a: 661)³⁹. Egejski se izaslanici svojim izgledom ne razlikuju mnogo od prijašnjih grobnica, ali svejedno ima jedna novina. Za razliku od prijašnjih prikaza, gdje su egejski izaslanici nosili ogrtač, sada nose kiltove (**Slika 4**). Svi su kiltovi bogato ukrašeni i djeluje da je svaki poseban (Davies i Gardiner, 1936: pls. XXI, XXII, XXIII). U Menkheperresenebovoj grobnici Egejci kao darove nose tkanine, nakit, mač, bjelokost, ali i neke zanimljive posude, od kojih neke možemo prepoznati u prijašnjim grobnicama, kao što je posuda sa prikazom dva bika, nalik na vrč Vapheio. Od drugih posuda, donose ritone u obliku bikove i šakalove glave, ritone te egipatsku *hs* vazu sa minojskim ručkama u obliku slova „S“ (Matić, 2019a: 657, 660). Posebno je zanimljiv mali vrč na vrhu kojega se nalazi bikova glava.

Slika 4 - Prikaz egejskih izaslanika u Menkheperresenebovoj grobnici, TT 86 (Teba, 18. dinastija) (prema Davis i Gardiner, 1936: pl. XXIII).

³⁸ Riječ *wr* u egipatskom može se prevesti kao vođa/zapovjednik ili vladar/princ (Faulkner, 1991: 64). U ovome slučaju, vjerojatno označava predvodnika izaslanika, ali postoji interpretacija da se radi o vladaru Krete, kao što se riječ *wr* koristila za vladare Babilona, Kadeša i slično (Cline, 1999: 128).

³⁹ Matić (2014: 284) smatra da je Sirijac označen kao Keftiu vođa, zato što egipatski umjetnici nisu imali primjer Keftiu figure u stavu proskineze pa su koristili figuru za koju su to imali. S druge strane, Vecoutter (1956: 64-65) smatra da se radi o pogrešci.

Najpoznatija je grobnica sa prikazom izaslanika iz Egeide ona vezira Rekhmirea (TT 100) iz vremena Tutmozisa III. i Amenhotepa II. Posebno se ističu različiti darovi koje nose i bogato ukrašeni kiltovi. U početku teksta koji se odnosi na izaslanike iz Egeide piše da vladari iz Keftiu i/od Otoka u sredini mora⁴⁰ dolaze u miru (Davies, 1943a: 20). Jedino u Rekhmireovoj grobnici imamo slučaj da se Keftiu i Otoci u sredini mora spominju zajedno, što je neke dovelo do zaključka da Egipćani nisu razlikovali ta dva pojma, a time ni Kretu i ostale egejske otoke, nego su im oni skupa činili jednu kulturnu cjelinu (Davies, 1943a: 22-23). S druge strane, kako se na početku vladavine Tutmozisa III. spominje Keftiu, a pri kraju vladavine Otoci u sredini mora, vjerojatnije je da su nazivi označavali različite geografske cjeline (Matić, 2014: 283). Egejski izaslanici sa sobom nose različite posude, ingote, bjelokost i nakit (**Slika 5**), a zanimljivo je da sirijski izaslanici također nose posude koje su slične egejskima (Davies, 1943b: pl. XXI). Nošnja egejskih izaslanika bila je u centru različitih rasprava. Naime, njihovi ogrtači izbrisani su i preko njih su nacrtani kiltovi. Postoje različite teorije koje su tu odluku pokušale objasniti, od toga da su slikari napravili pogrešku ili da je promjena odjeće značila i promjenu vlasti na Kreti kada su je zauzeli Mikenjani (Smith, 1965: 33; Immerwahr, 1990: 89; Judas, 2015: 130). Vjerojatnije je da su egejski izaslanici počeli nositi kiltove kada su predstavljali darove faraonu i da je zato slikar prepravio odjeću u grobnici, odnosno da su oni sami promijenili način na koji su se htjeli predstaviti (Matić i Franković, 2017: 119), ali da promjena u odjeći ne znači i promjenu u etnicitetu (Rehak, 1996; Rehak, 1998). Njihovi kiltovi podsjećaju na primjere koje možemo pronaći na Kreti, npr. na freskama Procesije i Nosača pehara (Matić i Franković, 2017: 113).

U Kenamunovoj (TT 93) i Anenovoj grobnici (TT 120) stranci iz Keftiu prikazani su dosta drugačije nego u ostalim grobnicama. Zavezanih ruku iza leđa, stranac iz Keftiu kleči ispod prijestolja Amenhotepa II. u Kenamunovoj grobnici te Amenhotepa III. u Anenovoj grobnici. U Kenamunovoj grobnici prikazan je iznad ovala u kojemu stoji natpis *Keftiu* (Davies, 1930: 22-23, pl. XII), dok se u Anenovoj grobnici nalazi sasvim različit prikaz od svih prijašnjih (Davies, 1929: 41, fig. 5). Tu stranac iz Keftiu nosi kapu na glavi i dugu tuniku s dugim rukavima (**Slika 6**). Nije sigurno zašto je prikaz toliko različit, ali moguće da se s odmakom vremena promijenio način prikazivanja. Ove prikaze možemo povezati s topografskom listom Amenhotepa III. pronađenom u Kom el-Hetanu, gdje je stranac iz Keftiu isto tako prikazan zarobljen ispod nogu faraona.

⁴⁰ Ovaj dio može se prevesti na dva načina, pa tako Keftiu i Otoci u sredini mora mogu biti u koordinaciji ili apoziciji. Stoga, prijevod može glasiti „Keftiu i Otoci u sredini mora“ ili „Keftiu od Otoka u sredini mora“ (u smislu da se Keftiu nalazi u teritoriju Otoka u sredini mora) (Matić, 2014: 283).

Slika 5 - Prikaz egejskih izaslanika u Rekhmireovoj grobnici, TT 100 (Teba, 18. dinastija) © Metropolitan Museum of Art

Amenemhabova (TT 85) i Amenmoseova grobnica (TT 89) su nam zanimljive jer u njima sirijski ili hibrido sirijsko-egejski izaslanici nose egejske posude kao darove koji su isti kao u prethodnim grobnicama. Amenmose je bio Upravitelj kralja Gornjeg i Donjeg Egipta za vrijeme Tutmozisa III. i Amenhotepa III. (Davies i Davies, 1941: 131). U njegovoj grobnici, Pinch-Brock (2000: 133) identificira klečeće figure iza Sirijaca kao izaslanike iz Egeide, s obzirom na to da nalikuju ranijim prikazima (nose kiltove, kovrča na čelu) (**Slika 7**). Amenemhab je bio vojni zapovijednik za vrijeme Tutmozisa III. i Amenhotepa III. te u tekstu u njegovoj grobnici piše da sirijski izaslanici dolaze iz „...zemlje Keftiu, Menuus i svih drugih stranih zemalja“ (Davies, 1934: 189-190). Kada se radi o hibridnim oblicima, najčešće su egejske figure miješane sa sirijskima, moguće zato što su oba geografska pojma povezana sa sjeverom (Matić, 2012: 248; Matić, 2014: 285). S obzirom na to da je u hijeroglifima determinativ za neprijatelja bila osoba iz Levanta, Anthony (2017: 40-41, 63) predlaže da je ona mogla označavati stranca, a time bi i hibridni sirijsko-egejski izaslanici označavali ideju o strancu općenito.

FIG. 5. A MAN OF KEFTIU

Slika 6 - Prikaz čovjeka iz Keftiu u Anenovoj grobnici, TT 120 (Teba, 18. dinastija) (prema Davies, 1929: 41, fig. 5).

Scale 1:6

Slika 7 - Prikaz sirijsko-egejskih izaslanika u Amenmoseovoj grobnici, TT 89 (Teba, 18. dinastija) (prema Davies, 1941: pl. XXIII).

4.2.7. Ostalo

Zanimljiva je sačuvana školska ploča za pisanje (BM 5647) koja se datira u ranu 18. dinastiju. Na njoj je ispisano 16 imena. Iako sam tekst započinje riječima „praveći imena iz Keftiu“, nije u potpunosti sigurno odakle imena potječu (Cline, 1994: 109, A.10). Smatra se da su imena moguće egipatska, akadska, zapadnosemitska, sirijska i da su 4 od njih možda kretska (Cline, 1994: 109, A.10.). Tijekom vladavine Tutmozisa III., Otoci u sredini mora spominju se na zlatnom peharu kojeg je faraonu poklonio general Djehuty (Cline, 1994: 117, A.42.). Na fragmentu vaze (CG 46082) iz grobnice Tutmozisa IV. nalazi se natpis *ḥs n kftiw* (usluga od Keftiu) te je moguće vaza sadržavala poklon sa Krete (Cline, 1994: 111, A.19.). Na ostrakonu iz 18. dinastije (možda iz vremena Amenhotepa III.) zapisano je *p3 kftiwy*, što znači „Krećanin“ (Cline, 1994: 112, A.22.). Naziv „Otok koji je u sredini mora“ zapisan je na ostrakonu br. 1080 iz vremena Ramzesa III., a možda je prije naziv za Kikladske otoke ili Kretu, nego za Narode s mora (Cline, 1994: 119, A. 57.). U jednome tekstu iz vremena Ramzesa II. koji opisuje svijet ostao je sačuvan spomen na Otoke u sredini mora (Cline, 1994: 118: A.48.).

5. Kratak pregled kontakta između Egipta i Krete tijekom brončanog doba

5.1. Rano brončano doba (3200.–2100. g. pr. Kr.)

Rano je brončano doba u Egiptu otprilike obuhvaćalo ranodinastijsko razdoblje, Staro kraljevstvo i prvo međurazdoblje, a na Kreti rano minojsko doba. U poglavlju 2.1. spomenuto je da su prve plovidbe bile moguće u ovome razdoblju te da su se najvjerojatnije odvijale preko Levanta i Cipra. Moguće je da su Minojci prve plovidbe započeli kako bi proširili svoju trgovinu i kako bi pronašli sirovine koje su im nedostajale (Karetsou *et al.*, 2001: 25). Tijekom ranoga brončanog doba dokazi za kontakte često su posredni te zapravo nemamo sigurne dokaze za kontakte tijekom RM i Starog kraljevstva, ni ranije (Cherry, 2009: 120). U Egiptu nije pronađen kretske materijal iz ovoga vremena (Cherry, 2009: 125), dok je na Kreti egipatski materijal limitiran na nekoliko kamenih posuda, skarabeje i sirovine.

Najraniji primjer uvoza bjelokosti imamo za vrijeme RM IIA u Knosu, gdje je pronađen obrađeni zub od nilskog konja (Phillips, 1996: 459; Phillips, 2008a: 218). Većina je bjelokosti uvezena u ovome vremenu ona od nilskog konja (Colburn, 2008: 206). S obzirom na to da je zlato često pronalazeno uz bjelokost, a ona se uvozila iz Egipta, pretpostavlja se da je onda i zlato većinom uvoženo iz Egipta (Colburn, 2011). Najstariji fragmenti nojevog jaja pronađeni su u RM IIB ili RM III kontekstu u Palaikastru (Phillips, 2008a: 150; 2008b: 210-211, br. 425). Nojevi nisu nastanjivali Kretu te su se njihova jaja najvjerojatnije uvozila iz Egipta (Phillips, 2008a: 149). Također je iz Egipta, ili pak iz Levanta, do razdoblja RM IIA preuzeta tehnika korištenja fajanse (Phillips, 1996: 463).

Osim što su uvozili egipatske kamene posude, Minojci su ih i imitirali. Najviše egipatskih uvoza pronađeno je u Knosu, dok je većina imitacija pronađeno u grobnicama u Mochlosu i Mesari (Phillips, 1996: 461). Najčešće su se imitirale minijaturene posude, šalice i pitosi (Karetsou *et al.*, 2001: 31-45)⁴¹. Najraniji je dokaz uvoza egipatskih posuda sa sigurnim kontekstom fragment ruba zdjele od obsidijana (KSM RRS/72/524) koji je pronađen u Knosu u RM IIA kontekstu (Phillips, 2008a: 40; 2008b: 92, br. 139). Također su u Knosu pronađene dvije sferoidne posude (AM 1910.201, HM Λ2092) (Karetsou *et al.*, 2001: 27, br. 1; Phillips, 2008b: 99-100, br. 165 i 166), dioritni pehar (HM Λ2170) (Karetsou *et al.*, 2001: 28, br. 4; Phillips, 2008b: 101, br. 170), cilindrična posuda (HM Λ128) (Karetsou *et al.*, 2001: 41, br. 24; Phillips, 2008b: 155, br. 311) i fragment zdjele (AM 1938.408) (Phillips, 2008b: 100, br. 168). Njihov je kontekst pronalaska neodređen, ali se datiraju u rasponu od ranodinastijskog razdoblja

⁴¹ Više o ovim imitacijama u poglavlju 6.2.2.

do Starog kraljevstva i prvog međurazdoblja. Nadalje, u Mochlosu u grobnici VI. otkriven je fragment posude od fajanse koji se datira od 1. do 4. dinastije (Pendlebury, 1930a: 31, br. 50; Phillips, 2008b: 202, br. 404), a u Aja Trijadi piksida iz 6. dinastije (HM Λ666) (**Slika 8**) (Karetsou *et al.*, 2001: 28, br. 5; Phillips, 2008b: 22, br. 23). Još je pronađen jedan fragment dioritne posude (1.-4. dinastija) za kojeg se ne zna mjesto pronalaska (Pendlebury, 1930a: 40, br. 66; Phillips, 2008b: 260, br. 533).

S obzirom na kontekst pronalaska, ovi nam nalazi ne mogu sa sigurnošću dokazati direktne kontakte između Krete i Egipta. Naime, mnoge od egipatskih posuda pronađene su u kasnijim kontekstima, odnosno bile su već antikviteti u vremenu kada se datira njihov kontekst, ili im je kontekst neodređen. To je posebice bio slučaj za egipatske posude pronađene u kasnom minojskom dobu. Jedini pronalasci koji su nađeni u sigurnom RM kontekstu su fragment zdjele od obsidijana iz Knosa, piksida iz Aja Trijade, fragment posude od fajanse iz Mochlosa te dva fragmenta egipatskih posuda (KSM Box H.I.2 788, KSM Box H.I.2 794) pronađenih u južnom koridoru u Knosu (Phillips, 2008a: 40; 2008b: 79-80, br. 135 i 136). No, i neki od njih su stariji nego njihov kontekst pronalaska. U svakom slučaju, u ranome bronačnom dobu nije se vodila intenzivna trgovina između Egipta i Krete, a prve sigurne dokaze o direktnom kontaktu imat ćemo tijekom srednjega brončanog doba.

Slika 8 - Piksida, HM Λ666 (Aja Triada, 6. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 28, br. 5).

Skarabeji se pojavljuju na Kreti pri kraju razdoblja prije palača (RM II-SM IA), odnosno za vrijeme 11. i 12. dinastije, te su primjeri iz tog razdoblja pronađeni u Lebenu, Odigitriji i Archanesu (Aruz, 2008: 53-55, kat. 6-10; primjeri iz Lebena: Karetsou *et al.*, 2001: 306-307,

br. 300 i 302)⁴². Zanimljiv je primjer skarabeja iz prvog međurazdoblja, pronađenog u Platanosu (tolos grobnica B), koji na sebi ima jedini primjer egipatskog prikaza Taueret na Kreti⁴³ (Karetsou *et al.*, 2001: 304, br. 296; Aruz, 2008: 77, fig. 149, kat. 13). Ubrzo nakon što su se pojavili prvi egipatski skarabeji na Kreti, Minojci su ih počeli sami imitirati jer su se skarabeji dobro uklopili u skupinu već postojećih zoomorfnih pečata na Kreti (Ben-Tor, 2006: 81). Minojske imitacije skarabeja i skaraboida⁴⁴ izrađivane su u mekanom bijelom materijalu (**Slika 9**), zbog čega će biti nazvane „bijeli komadi“ (eng. *white pieces*) (Aruz, 2008: 55, kat. 34-52). Činjenica da su prilikom proizvodnje skarabeja Minojci koristili isti materijal i tehnike proizvodnje kao Egipćani pokazuje da su uvelike bili upoznati s egipatskim načinom proizvodnje (Ben-Tor, 2006: 81). Osim imitacija, Minojci su izrađivali pečate s motivima koji su bili inspirirani egipatskom ikonografijom. Pečati u obliku majmuna u čučnju prvi put se na Kreti pojavljuju u RM III-SM I (Aruz, 2008: 57)⁴⁵. Također, u ovom vremenu izrađuju se pečati u obliku ili s motivima lava, žabe, goveda i patke (Aruz, 2008: 57-60).

Slika 9 - Minojski skarabej, tzv. „bijeli komad“, HM Σ-K1227 (Platanos, SM IA-B) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 305, br. 299).

S obzirom na to da u Egiptu nije pronađen nijedan kretski materijal iz ranoga minojskog doba, vrlo je moguće da je egipatski materijal na Kretu došao posredno preko Levanta. Postoji vjerojatnost da su se u Egipat uvozili neki materijali koji se nisu sačuvali u arheološkim kontekstima, kao što su tekstili, parfemi, začini, vino ili ulje (Phillips, 1996: 464-465). Međutim, to ne možemo sa sigurnošću znati jer dokaza nema. Tek ćemo u grobnicama Novog kraljevstva vidjeti prikaze izaslanika iz Kefitu koji donose tekstil⁴⁶.

⁴² Za detaljan pregled uvezenih egipatskih skarabeja i minojskih pečata sa egipatskom inspiracijom, vidi Aruz (2008).

⁴³ Postoje nedoumice oko datacije i porijekla ovog skarabeja. Možda je napravljen na Levantu te bi se mogao datirati u Srednje kraljevstvo (Aruz, 2008: 77-78).

⁴⁴ Skaraboidi su bili vrste skarabeja koji nisu imali istaknute detalje kukca kornjaša, kao što su to imali skarabeji.

⁴⁵ Za više informacija o preuzimanju egipatske ikonografije majmuna na Kreti, vidi Phillips (2008a: 174-182).

⁴⁶ Vidi poglavlje 4.2.6.

5.2. Srednje brončano doba (2100.–1550. g. pr. Kr.)

Srednje brončano doba uključuje srednje minojsko doba na Kreti, a Srednje kraljevstvo i drugo međurazdoblje u Egiptu. U ovome razdoblju možemo po prvi put prepoznati direktne kontakte između Krete i Egipta. Također, prvi put pronalazimo kretske materijale u Egiptu. Osim samih materijala, počinju se izmjenjivati utjecaji u ikonografiji.

Od sirovina, na Kretu su se iz Egipta uvozili ametist, zlato, bjelokost te nojevo jaje. Najranija je sigurno datirana pojava ametista na Kreti ogrlica napravljena od perlica od ametista koja je pronađena u SM IIB tolosu E u Archanesu (Cherry, 2009: 119). U brončanom dobu postojala su dva izvora ametista - Egipat i područje na kojem graniče današnji Irak, Sirija i Anatolija (Phillips, 2009: 10). No, smatra se da se ametist na Kretu uvezio iz Egipta (Aruz, 2008: 166; Cherry, 2009: 119; Phillips, 2009: 10). Ametist se uvezio kao sirovina, ali i u obliku već napravljenih predmeta. Nojeva jaja nastavila su se uvoziti u ovome razdoblju, ali su nam nažalost ostala sačuvana samo u fragmentima. Veće količine pronađene su tek u kulturnom kontekstu iz KM IB u Katu Zakru (Phillips, 2008b: 65, br. 108). Moguće je da su nojeva jaja imala religijsku funkciju, posebice jer su kasniji primjeri oblikovani u ritone (Colburn, 2008: 212, 214). Iako su cjeloviti ritoni od nojevih jaja ostali sačuvani samo van Krete, u Mikenima i na Teri, postoje naznake da su se također proizvodili na Kreti (Phillips, 2008a: 150).

Između SM III i KM I veliki dio egipatskih posuda iz drugog međurazdoblja i ranog Novog kraljevstva pronađene su na sjevernoj i istočnoj obali Krete, prvenstveno u Knosu (Bevan, 2003: 66). U ovome vremenu uvoze se plitke karinirane zdjele od anortozitnog gnajsa, za koje Phillips (2008a: 41-42; 2008b: 104, 150-151, br. 175, 291-294) vjeruje da su se mogle koristiti u ritualne svrhe. Egipatske su posude u ovome razdoblju, ali i u kasnome minojskom dobu, većinom pronađene u palačama i u njihovoj okolini, što bi moglo ukazati na to da su uvezene posude dolazile u palače, odakle su se distribuirale u ostale dijelove otoka (Phillips, 2008a: 42).

Egipatski skarabeji nastavili su se uvoziti tijekom razdoblja ranih palača. Veliki dio pronađen je u Platanosu i Archanesu, a također su nađeni u Knosu, Heraklionu, Aja Trijadi, Gournesu, Agios Onoufriosu te špiljama Trapeza i Psihro (Aruz, 2008: 76-81). Zanimljiv je primjer skarabeja od ametista iz špilje Psihro kojem su Minojci naknadno ugravirali ukras u obliku dvije posude s jednom ručkom, između kojih se nalazila koncentrična kružnica (Yule, 1983: 365, fig. 36; Aruz, 2008: 81, fig. 167, kat. 24). Pronađen je još jedan primjerak iz SM III-KM IA na kojemu su naknadno bili urezani minojski znakovi, ali može se primijetiti da je majstor

pokušao imitirati egipatske hijeroglife i na taj način „zamaskirati“ minojske znakove (Aruz, 2008: 129, fig. 262, kat. 26). Po ovim primjercima vidimo da Minojci nisu samo imitali skarabeje, već su naknadno ukrašavali uvezene skarabeje. Među primjercima uvezenih skarabeja možemo primijetiti različite motive, od cvijeća i spirala (Karetsou *et al.*, 2001: 309, 316, br. 306 i 320) do hijeroglifa (Karetsou *et al.*, 2001: 315, 317, br. 318 i 322). Yule (1983) je podijelio minojske imitacije ovoga vremena u šest kategorija prema veličini, obliku i motivu, a njihov su čest motiv bile kružnice.

Jedan je od poznatijih nalaza Userova figura (HM Λ95) iz Srednjeg kraljevstva, pronađena u središnjem dvorištu palače u Knosu (Karetsou *et al.*, 2001: 61, br. 39; Phillips, 2008a: 153; 2008b: 92-94, br. 158). Ostao je sačuvan samo donji dio statue na kojoj se može vidjeti natpis prema kojemu je identificirano Userovo ime (**Slika 10**). User je mogao biti trgovac ili činovnik koji je doputovao na Kretu zbog određenog posla (Warren, 1995: 3) te je iza sebe ostavio ovu figuru. Međutim, to se ne može sa sigurnošću potvrditi. Phillips (2008b: 93-94) vjeruje da User nikada nije bio na Kreti, već da je figura uvezena kao i drugi egipatski materijal.

Slika 10 - Userova statua, HM Λ95 (Knos, Srednje kraljevstvo) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 61, br. 39).

Drugi je zanimljiv nalaz sistrum⁴⁷ iz Archanesa (HM Π27695) koji se datira u SM IA te imitira egipatske primjerke (Karetsou *et al.*, 2001: 267, br. 265; Phillips, 2008b: 35-36, br. 53)⁴⁸. Ovaj instrument eliptičnog oblika napravljen je od gline (za razliku od egipatskih sistruma koji su izrađivani od fajanse ili metala), a sama mu je ručka šuplja (Slika 11). No, to nije jedini nalaz sistruma na Kreti, iako je jedan od najočuvanijih. Pet, u potpunosti rekonstruiranih, sistruma i fragmenti još jednog pronađeni su u špilji kod Hagios Charalambosa te su vjerojatno bili dio originalnih ukopa (Betancourt i Muhly, 2006; Betancourt *et al.*, 2008: 577). Kao i primjerak iz Archanesa, ovi sistrumi bili su izrađeni od gline, ali su za razliku od njega imali čvrstu i punu ručku. Na pločici iz Tyliссosa među znakovima linear A pisma imamo i sistrum (Betancourt i Muhly, 2006: 432-433). Vjerojatno je najpoznatiji prikaz onaj na vazi žeteoca (HM Λ184) koja je pronađena u Aja Trijadi. Na vazi je prikazana procesija u kojoj predvodnik nosi sistrum, dok tri pjevača hodaju za njim (Betancourt i Muhly, 2006: 432). Nije u potpunosti sigurno jesu li sistrumi imali na Kreti istu simboliku kao i u Egiptu. S obzirom na to da su pronađeni u grobnicama te da se pokazalo da glineni sistrumi mogu proizvoditi ugodan zvuk, moguće je da su se koristili u pogrebnim ritualima (Betancourt i Muhly, 2006: 433; Betancourt *et al.*, 2008: 577).

Slika 11 (lijevo) - Sistrum, HM Π 27695 (Archanes, SM IA) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 267, br. 265).

Slika 12 (desno) - Prikaz minojskog genija na pečatu (Fest, SM II) (prema Blakolmer, 2015a: 201, fig. 3).

⁴⁷ Sistrum je bio popularni egipatski instrument koji se često koristio u ritualima, a bio je povezan sa božicom Hator. Sastojao se od ručke i tijela s diskovima. S njime se proizvodilo zvuk tako što bi ga se treslo, a diskovi bi onda udarali jedan od drugoga. Koristio se od Starog kraljevstva te su postojale dvije vrste - sistrum u obliku naosa i sistrum u obliku luka. Više o sistrumu u Manniche (1991: 62-65, 85-86).

⁴⁸ Phillips (2008b: 35-36, br. 53) se ne slaže da je ovaj sistrum nastao pod utjecajem egipatskih primjeraka, zato što je kretska sistrum u obliku luka, a takvi se sistrumi pojavljuju u Egiptu u Novom kraljevstvu. Ona iznosi ideju da je kretska sistrum možda utjecao na egipatski oblik, a ne obrnuto.

Od SM IIB-III u ikonografiji Krete pojavljuje se Taueret⁴⁹ (Kuch, 2017: 49), egipatska božica, zaštitnica rađanja. Izgledom je bila kombinacija nilskog konja, krokodila i lava te se smatrala zaštitnicom žena i djece. Često je tijekom Srednjeg kraljevstva prikazivana na magijskim noževima (Steindorff, 1946) koji su služili za tjeranje zla i čudovišta. U početku je prikazivana slično kao i u Egiptu, ali će kasnije dobiti nove karakteristike te postati „minojski genij“ (Weingarten, 1991; Blakolmer, 2015a, 2015b; Kuch, 2017). Na prvim kretskim prikazima izgleda kao nilski konj sa izraženim trbuhom i grudima, a od KM I izgledom će nalikovati čovjeku sa lavljom glavom i udovima te će postati muško božanstvo (Blakolmer, 2015a: 198-204, fig. 1). Jako često na prikazima minojski genij nosi vrč (**Slika 12**), što je najvjerojatnije bila poveznica s egipatskim božanstvom te simboliziralo tekućinu i plodnost (Blakolmer, 2015b: 30). Zanimljivo je da nijedan Taueretin atribut, kao što su nož i s3 znak, nisu preuzeti na prikazima minojskog genija (Phillips, 2008a: 166). Uloga minojskog genija dosta je složena, a sudeći prema prikazima on je provodio rituale, lovio životinje i prinosiso ih kao žrtve te je sudjelovao u štovanju ljudi i božanstava, ali je ujedno i sam bio predmet obožavanja (Blakolmer, 2015b: 33). Obično je prikazivan na pečatima, od kojih su najranija dva iz Festa i jedan iz Knosa, datirana u SM IIB doba (Weingarten, 1991: 6-9; Phillips, 2008b: 94, 222, br. 159, 448-449). Minojski genij ostat će dugo popularan u egejskoj ikonografiji⁵⁰.

Taueret nije jedino božanstvo koje su Minojci preuzeli od Egipćana. Bogovi Bes i Beset⁵¹ također su preuzeti (Weingarten, 2013; 2015). Pečat od ahata iz Petrasa, koji se datira u SM II, moguće prikazuje božicu Beset (Weingarten, 2015: 181, fig. 1). Kao u ikonografiji u Egiptu, prikazana je sa lavljim ušima, uzdignutim i savijenim rukama, raširenim nogama, istaknutim grudima i lavljim repom, dok je razlika u tome što na pečatu iz Petrasa nema lavlju grivu ni izraženo stidno mjesto (Weingarten, 2015: 189-190). Prikaze Beset možemo još primijetiti na prizmi od steatita iz Malije i na pečatima majstora iz Zakra (Weingarten, 2015: 190-193, fig. 5 i 6). Za razliku od Taueret, Beset se nije zadržala u kretskoj ikonografiji. Primjer Besovog lika možemo primijetiti na jednome pečatu iz nepoznatog konteksta (Aruz, 2008: 85, fig. 77, kat. 93).

⁴⁹ Taueret se prvi put pojavljuje još za vrijeme Starog kraljevstva kada je bila identificirana kao demon, a ne božica, kako će biti poznata od Novog kraljevstva. U tekstovima piramida ime joj je bilo Ipet ili Ipy (dojilja), a od Novog kraljevstva poznata je kao Taueret (*Taweret*) (Weingarten, 1991: 4-6, 10-11). Za više informacija o Taueret, vidi Pinch (2002: 141-143, 209).

⁵⁰ Minojski genij također je prikazivan na grčkom kopnu, otocima i Cipru, i to u obliku kakav se razvio na Kreti (Phillips, 2008a: 161-162; Kuch, 2017: 51-52).

⁵¹ Bes je bio izrazito popularan bog-patuljak, zaštitnik žena i djece. Beset je bila njegova ženska verzija. Oboje su prikazivani frontalno, Beset uspravno, a Bes sa raširenim nogama u polučučnju. Često su se izrađivale njihove figurice te su prikazivani na magijskim noževima. Za više informacija o Besu i Beset, vidi Pinch (2002: 118-119).

Zanimljiva je poveznica između grada Malije na Kreti i Egipta. Iako nema čvrstih dokaza o direktnom kontaktu, glinene vaze sa ukrasima nalik egipatskim motivima koje su pronađene u četvrti Mu u Maliji (Karetsou *et al.*, 2001: 54, 56-58) pokazuju da su nekakvi kontakti ipak postojali, makar indirektni. Te glinene šalice i posude s izljevom, koje se datiraju u SM II, imaju na sebi aplicirane dekoracije s prikazom mačke (Karetsou *et al.*, 2001: 56-57, br. 30-32) ili trudne žene (Karetsou *et al.*, 2001: 58, br. 35). Mačka na posudama iz Malije prikazana je sjedeći u profilu, a rep joj je zavnut na boku (**Slika 13**). Phillips (1995; 2008a: 203-204) se ne slaže da je motiv mačke na posudama iz četvrti Mu egipatski utjecaj, već da je to lokalna minojska ikonografija. Smatra da je poza mačke na posudama iz četvrti Mu različita od prikaza mačaka u Egiptu te stoga egipatska ikonografija nije služila kao primjer minojskoj. Vrlo je moguće da su mačke u tom vremenu živjele na Kreti, a ako nisu, nisu nužno morale doći iz Egipta.

Slika 13 - Šalica sa apliciranom dekoracijom mačke, HM Π19816 (Malia, SM II) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 56, br. 31).

Prikaz trudne žene može se povezati s figuricom i posudom u obliku trudne žene⁵² iz SM II koje su pronađene u Festu, a za koje nema paralela na Kreti prije ovog vremena (Karetsou *et al.*, 2001: 59, br. 36-37; Phillips, 2008b: 223-224, br. 451-452). Prikazane su u čučnju, imitirajući tako pozu za rađanje. Moguće je da je ova ikonografija došla iz Egipta gdje su se izrađivale figurice trudnih žena (Wengrow, 2009: 150-151), koje su pak bile povezane sa božicom Taueret. U prilog egipatskom utjecaju ide i činjenica da je upravo u ovo vrijeme preuzeta Taueret. Međutim, Phillips (2008a: 216-217) upozorava da su primjeri na Kreti stariji

⁵² *Gravidenflaschen* je naziv koji se koristi za grupu antropomorfnih figurica od kamena ili gline koje prikazuju trudne žene (Phillips, 2008a: 214-215).

od primjera figurica trudnih žena u Egiptu, koje su se pojavile u Novom kraljevstvu, te da utjecaj kronološki nije mogao doći iz Egipta, već iz nekog drugog mjesta⁵³. Također je u Maliji pronađena ukrasna pločica u obliku sfinge i poklopac sa prikazom dva sokola, za koje se vjeruje da su nastali pod egipatskim utjecajem (Karetsou *et al.*, 2001: 57-58, br. 33 i 34)⁵⁴. Bez obzira na to što se utjecaj Egipta u četvrti Mu ne može dokazati sa potpunom sigurnošću, sigurno je da je neki strani utjecaj postojao.

Krajem srednjega brončanog doba utjecaj egipatske kulture na minojsku možemo primijetiti na freskama iz Knosa i Tere koje se datiraju u razdoblje između SM IIIB i KM IA. Freska sakupljača šafrana iz Knosa zapravo prikazuje plavoga majmuna, odnosno sudanskoga majmuna koji se često prikazivao u egipatskoj umjetnosti (Immerwahr, 1990: 41, pl. 11). Plavi su majmuni također prikazani u Kući fresaka u Knosu te na freskama u Akrotirima na Teri (Soba B 6) (Immerwahr, 1990: 42-45, fig. 15, pl. 12-13). Moguće je da su majmuni uvezeni iz Egipta te su ih minojski umjetnici mogli sami proučavati (Immerwahr, 1990: 42; Warren, 1995: 7).

Posebno važan nalaz, kako za kretsko-egipatske odnose, tako i za usklađivanje njihove kronologije, predstavlja kameni poklopac s imenom faraona Khiana (HM Λ263), vladara 15. dinastije, koji je otkriven u Knosu (Evans, 1921: 419, fig. 304b; Pendlebury 1930a: 22, br. 30, pl. II, 30; Karetsou *et al.*, 2001: 82, br. 62; Phillips, 2008b: 98, br. 163). Khian je bio jedan od vladara Hiksa te mu je prijestolnica bila u Avarisu. Ovaj je poklopac (**Slika 14**), i njegova posuda koja nije ostala sačuvana, mogao biti dio kraljevskog ili diplomatskog poklona kojemu je cilj bio učvrstiti političke i ekonomske veze između zemalja (Warren, 1995: 3)⁵⁵. Poveznicu Avarisa i Krete iz ovoga vremena još vidimo u zlatnome privjesku, bodežu te kamares keramici pronađenima u Avarisu. Zlatni privjesak pronađen u grobnom kontekstu prikazuje dvije životinje, najvjerojatnije pse, koji stoje jedan nasuprot drugome te se smatra da njegove karakteristike i tehnika izrade pokazuju minojsko ili barem egejsko porijeklo (Bietak, 1995: 19-20, pl. 14,1). Bodež pronađen u Avarisu ima ukrase u obliku spirala koje su karakteristične za minojsku ikonografiju (Bietak, 1995: 20, pl. 14,2).

⁵³ Vaze u obliku trudnih žena izrađivale su se i u KM dobu (Phillips, 2008a: 215-216; 2008b: 25, 50-51, 71, br. 35, 78 i 123).

⁵⁴ Phillips (2008b: 189, br. 375) odbacuje poveznicu poklopca sa sokolima s Egiptom.

⁵⁵ Još je jedna vaza sa imenom faraona Khiana pronađena u Bogazköyju, Turskoj (Smith, 1965: 28), što ukazuje na želju faraona da učvrsti veze s drugim zemljama.

Slika 14 - Poklopac s imenom faraona Khiana, HM A263 (Knos, 15. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 83, br. 62).

Od minojske keramike, Egipćani su većinom uvozili, ali i imitirali, finu keramiku. Tijekom Srednjeg kraljevstva uvozila se kamares keramika, a od drugog međurazdoblja nadalje kasnominojska fina keramika (Barrett, 2009: 213, 216). SM IB-SM IIB keramiku možemo pronaći u Egiptu (kamares šalice i vrčevi s izljevom), SM III keramike uopće nema, dok je KM IA keramika iznimno rijetka (Papadimitriou, 2015: 425). Najviše kamares keramike pronađeno je u Lishtu, Lahunu i Haragi (Kantor, 1947: 18; Kemp i Merrillees, 1980: 1-102). Ulomci kamares keramike otkriveni su u kućama diljem naselja u Lahunu (Kemp i Merrillees, 1980: 57-67, 70, fig. 22-26, 29; Karetsou *et al.*, 2001: 50-51, br. 27a, b, c), pokazujući da njeno korištenje nije bilo ograničeno na najbogatije stanovništvo. Nadalje, sjeverno od piramide Amenemhata I. u Lishtu pronađena je, uz nekoliko ulomaka, skoro cjelovita posuda s izljevom (MMA 22.1.1406) (**Slika 15**) koja se datira u SM IB-IIA (Kemp i Merrillees, 1980: 1, pl. 1; Karetsou *et al.*, 2001: 52, br. 28). Na groblju C u Haragi Engelbach (Engelbach i Battiscombe, 1923: 10) tvrdi da je pronašao 20 ulomaka kamares keramike koja je slična onoj u Lahunu. Kemp i Merrillees (1980: 299) potvrđuju ovu brojku. U naseljima Lahun, Lisht i Haraga zabilježena je (lokalna) proizvodnja imitacija minojskih posuda, o kojima će biti više riječi u poglavlju 5.3.1. U Qubbet el-Hawi pronađena je skoro u potpunosti očuvana vaza sa cvjetnim ukrasima, koja je možda bila kretska uvoz ili egipatska imitacija (Kemp i Merrillees, 1980: 200-204, 215, pl. 29-30; Barrett, 2009: 214; Caloi, 2013: 366)⁵⁶. Minojska keramika još je

⁵⁶ Više u poglavlju 6.3.1.

pronađena u Abidosu (Pendlebury, 1930a: 112; Kemp i Merrillees, 1980: 119, fig. 38)⁵⁷, Tell el-Dabi (Bietak, 1995: 19; Bietak, 1996: 29; Merrillees, 2003: 137), 'Ezbet Rushdiju (Merrillees, 2003: 137) i Wadi Gawaisu (Wallace-Jones, 2008). Većina minojske keramike u Egiptu odbačena je vrlo brzo nakon što je uvezena, što potencijalno pokazuje da ih vlasnici nisu planirali čuvati za nasljedstvo (Barrett, 2009: 222). Zanimljivo je da je suprotan slučaj bio na Kreti, gdje su egipatske posude odložene u grobnice dosta nakon što su uvezene⁵⁸.

Blago iz Toda intrigantan je nalaz o čijem se porijeklu mnogo raspravljalo. Blago je pronađeno ispod temelja hrama Senusreta I., unutar četiri škrinje na kojima je pisalo ime Amenemhata II. Iako bi se prema imenu Amenemhata II. blago iz Toda trebalo datirati u Srednje kraljevstvo, ono je moglo biti ostavljeno puno kasnije, a škrinje sa vladarevim imenom mogle su se samo kasnije koristiti za čuvanje blaga (Kemp i Merrillees, 1980: 295-296). U dvije se škrinje nalazio lapis lazuli te perlice i cilindrični pečati od istog materijala, a u druge dvije škrinje srebrni ingoti i 153 srebrne posude (Karetsou *et al.*, 2001: 68, 71-74, br. 50-56). Također je pronađeno nekoliko zlatnih predmeta. Srebrne posude nisu egipatskog porijekla, ali nije točno određeno odakle dolaze (**Slika 16**). U određivanju njihovog porijekla ne može mnogo pomoći ostali materijal jer se, primjerice, porijeklo pronađenih pečata smješta od Anatolije do istočnog Irana, a njihova datacija tijekom cijelog 3. tis. pr. Kr. (Karetsou *et al.*, 2001: 68). Neki znanstvenici smatraju da su posude došle iz Egeide (Warren i Hankey, 1989: 131-134, pl. 5-11), dok drugi smatraju da su iz Anatolije (Watrous, 1994: 749). U Festu i Knosu pronađene su šalice slične onima iz Toda (Karetsou *et al.*, 2001: 71, 75, br. 48-49, 57 i 58), iako su šalice iz Festa glinene, a one iz Knosa vremenski mlađe od posuda iz Toda. Također, minojske šalice iz SM IIA pronađene u Ras Sharmi podsjećaju na one iz Toda (Merrillees, 2003: 129, fig. 1a, b). Zanimljivo je da se na pločicama iz Marija (Sirija) spominje dolazak srebrnih posuda iz Kaptare⁵⁹, iako jedno stoljeće nakon blaga iz Toda (Cline, 1994: 127, D.9., D.11.; Wiener, 2013: 40). Aruz (2008: 87, fig. 184, kat. 94) smatra da pečat-amulet s prikazom pčele i tri pauka, koji je dio blaga iz Toda, pokazuje poznavanje minojskog rada, odnosno da izgleda kao egipatska imitacija minojskog pečata-amuleta. To bi onda bio još jedan dokaz koji upućuje na moguće kretsko porijeklo ili inspiraciju.

⁵⁷ Caloi (2013: 366) smatra da je posuda s izljevom iz Abidosa zapravo egipatska imitacija, a ne uvoz.

⁵⁸ Više u poglavlju 5.3.

⁵⁹ Kaptara/Kaphtor je bio akademski naziv za Kretu (Vercoutter, 1956: 112-113; Cline, 1994: 26-27, D.1.-D.12.; Kelder *et al.*, 2018: 11).

Slika 15 - Kamares posuda sa izljevom, MMA 22.1.1406 (Lisht, SM IB-IIA) © Metropolitan Museum of Art

Od 12. dinastije u Egiptu se pojavljuje spiralni ukras na skarabejima, u grobnicama i grobnim kapelama, najvjerojatnije pod utjecajem Krete (Barrett, 2009: 224). Grobnica nomarha Hepzefa u Asiutu, datirana u 12. dinastiju, prva je u kojoj je korišten spiralni ukras (Shaw, 1970: 25). Dekoracija grobnice ima mnogo neobičnih elemenata, od kojih se ističe motiv u obliku srca koji je najvjerojatnije došao sa Krete (Shaw, 1970: 30, fig. 1b, fig. 2a). Smatra se da je spiralni motiv mogao doći u Egipat preko tekstila koji su se uvozili iz Krete (Kantor, 1947: 20). Na kiltu jedne figurice od fajanse iz Lishta može se primijetiti spiralni ukras koji se povezuje sa minojskim spiralnim ukrasima (Aruz, 2008: 117; Barrett, 2009: 224).

Slika 16 - Srebrna šalica koja je bila dio blaga iz Toda, Louvre E 15149 (prema Karetsou *et al.*, 2001: 72, br. 52).

5.3. Kasno brončano doba (1550.–1100. g. pr. Kr.)

Kasno je brončano doba obuhvaćalo kasno minojsko doba na Kreti i Novo kraljevstvo u Egiptu. Ovo će razdoblje biti vrijeme najintenzivnijih kontakata između tih dviju zemalja, ali i Egipta i Egeide općenito, jer u ovome vremenu imamo prve veće kontakte između Egipta i kontinentalne Grčke, prvenstveno Mikene. Osim samih nalaza, kontaktima ovoga razdoblja svjedoče pisani i slikovni izvori pronađeni u Egiptu, ali i jedina dva izvora koja su do sada pronađena na Kreti⁶⁰. Iako su kontakti bili intenzivni, oni nisu bili kontinuirani te su koncentrirani na početku kasnog brončanog doba, dok se kasnije smanjuju. Već od vremena Amenhotepa III. imamo sve više kontakata sa kontinentalnom Grčkom te će u uvozu mikenske posude s vremenom zamijeniti minojske.

S obzirom na broj uvezenog materijala iz Egipta u odnosu na druge bliskoistočne zemlje tijekom KM I-II, Egipat je u ovome vremenu mogao biti glavni izvoznik za Kretu (Cline, 1999: 118). S druge strane, na Kreti nisu pronađene točno identificirane posude iz vremena Amarne i Ramesida (Bevan, 2003: 16; Phillips, 2008a: 44), a nakon KM IIIB nestaje egipatski materijal sa Krete (Barrett, 2009: 112). Posude iz Novog kraljevstva pronađene na Kreti različitih su oblika, ali su puno rjeđe, a zanimljivo je da nije pronađen nijedan primjerak kohl posude koja je bila iznimno popularna u Egiptu za vrijeme Novog kraljevstva (Phillips, 2008a: 46). Većina je egipatskih posuda kasnog brončanog doba iz Komosa keramička, što ukazuje na to da su se uvezile tekućine (vino) ili/i neka druga dobra (Cline, 1994: 35). Pronađene su u fragmentima, a od oblika dominiraju posude za transport i boce/pljoske (Shaw, 1998: 4). Ovo su jedine egipatske keramičke posude pronađene na Kreti (Phillips, 2008a: 103). Minojske imitacije egipatskih kamenih posuda ovoga vremena imitiraju posude iz preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja te Starog kraljevstva (Bevan, 2003: 67-68)⁶¹. Zanimljivo je da Minojci u ovome razdoblju nisu imitirali suvremene egipatske posude, nego one iz prošlih vremena (Bevan, 2007: 124). Za razliku od egipatskih uvoza koji su pronađeni u palačama i njihovoj blizini, imitacije su imale širu distribuciju na otoku (Bevan, 2007: 125).

Uz par iznimaka, egipatske posude u kasnom minojskom dobu većinom su pronađene u kasnijim kontekstima (Phillips, 2008a: 45). Vjeruje se da su egipatske posude bile dovoljno cijenjene da se čuvaju za sljedeće naraštaje (Bevan, 2003: 68-69). Neke posude imaju naznake korištenja i popravljivanja, pokazujući da su se neko duže vrijeme koristile prije nego što su

⁶⁰ Vidi poglavlje 4.

⁶¹ Više u poglavlju 6.2.2.

stavljene u grobnice (Colburn, 2008: 203). Neke od tih posuda možda su se čuvale kao dio naslijeđa. Međutim, ne može se odbaciti mogućnost da su neke posude došle na Kretu točno u vrijeme kada se datira njihov kontekst pronalaska, bez obzira na to što se one same datiraju u ranije doba. Trebamo se samo prisjetiti da su egipatske grobnice tijekom drugog međurazdoblja i Novog kraljevstva bile često pljačkane i da se njihov sadržaj prodavao dalje na tržištu (Bevan, 2003: 7; Bevan, 2007: 124). Moguće je da su te ranije egipatske posude došle na Kretu upravo ovim putem. Zapravo, i jedno i drugo objašnjenje može biti točno.

Najveća koncentracija egipatskih posuda iz jednog arheološkog konteksta iz ovoga vremena pronađeno je u kraljevskoj grobnici u Isopati, sjeverno od Knosa, koja se datira u KM II (Bevan, 2003: 16). U njoj su pronađene posude koje se datiraju od ranodinastijskog razdoblja pa sve do Novog kraljevstva, ukazujući na to da je ovo vjerojatno bila ostavština nekog bogatog pojedinca (Karetsou *et al.*, 2001: 232). U ostavi se nalazilo 10 egipatskih posuda od alabastera (**Slika 17**) koje se datiraju od Srednjeg do Novog kraljevstva, ranodinastijska dioritna posuda, ranodinastijska porfirna posuda, dvije kretske svjetiljke i posuda s izljevom lokalne izrade (Karetsou *et al.*, 2001: 236-240, br. 232-239; Bevan, 2007: 159-160, fig. 7.10).

Slika 17 - Vrč od alabastera, HM A600 (Isopata, drugo međurazdoblje - 18. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 239, br. 237).

Kao u prethodnim razdobljima, na Kretu su se nastavili uvoziti skarabeji (Karetsou *et al.*, 2001: 320-328, br. 329-333, 335-340, 342-345). U KM IB kontekstu u Knosu pronađen je skarabej iz razdoblja Hiksa, pokazujući time da su skarabeji imali veliku vrijednost bez obzira

na njihovu starost (Karetsou *et al.*, 2001: 314, br. 317; Aruz, 2008: 149, 155, fig. 310, kat. 27). Takvi su primjerci također pronađeni u Mikeni i Pilosu. Zanimljivu cjelinu predstavljaju skarabeji s imenima Amenhotepa III. i njegove žene Tije koji su pronađeni na različitim mjestima na Kreti i kontinentalnoj Grčkoj (**Tablica 1**). Četiri od tih skarabeja pronađeni su u mjestima koji se spominju na topografskoj listi iz Kom el-Hetana (Knos, Fest/Aja Trijada, Kidonija, Mikena)⁶², što bi moglo učvrstiti teoriju da je u vrijeme Amenhotepa III. stvarno poslano egipatsko poslanstvo u Grčku (Cline, 1994: 39). Iako Cline (1994: 39) vjeruje da su svi predmeti s imenima Amenhotepa III. i Tije mogli doći u isto vrijeme na Kretu, Aruz (2008: 187) upozorava da se to ne može sa sigurnošću potvrditi, uzimajući u obzir da su skarabeji pronađeni u različitim kontekstima.

IME	PREDMET	MJESTO PRONALASKA	DATACIJA NALAZIŠTA	BIBLIOGRAFIJA
Tutmozis III.	Vaza (HM Λ2409)	Katsamba	KM IIIA1	Warren (1969: 113); Cline (1994: 35, br. 742); Karetsou <i>et al.</i> (2001: 220-221, br. 219); Phillips (2008b: 67, br. 114)
Amenhotep II.	figurica majmuna (Tiryas Exc. no. LXI 36/88 a.12.46.)	Tiryas	KH IIIA	Cline (1994: 6, 132, br. 6)
	figurica majmuna (NMA 4573)	Mikena	KH IIIB2	Pendlebury (1930a: 55, br. 85); Cline (1994: 6, 132, br. 5)
Amenhotep III.	skarabej (HM Y489)	Sellopoulo/Knos	KM IIIA1	Cline (1994: 39, br. 128); Karetsou <i>et al.</i> (2001: 321, br. 330); Aruz (2008: 184, fig. 363, kat. 29); Phillips (2008a: 129; 2008b: 136-137, br. 262)
	skarabej (KhM II6182)	Hania (Kidonija)	KM IIIB	Cline (1994: 39, br. 125); Aruz (2008: 186-187, fig. 366); Phillips (2008a: 129; 2008b: 72-72, br. 125)
	skarabej (Patras Mus. 213)	Ajos Elios, Aitolia	KH IIB-III A2	Cline (1994: 39, br. 123); Aruz (2008: 187, fig. 369, kat. 4)
	skarabej (BM 1870,1008.130)	Ialysos, Rod	KH III	Cline (1994: 39, br. 132)

⁶² Vidi poglavlje 4.2.5.

	vaza (NMA 2491)	Mikena	KH IIIA	Cline (1994: 39, br. 734)
	11 pločica od fajanse ⁶³	Mikena	KH IIIB	Cline (1994: 39, br. 96-98); Karetsou <i>et al.</i> (2001: 250-251, br. 249); Phillips i Cline (2005); Phillips (2007)
Tija	skarabej (HM Σ-K340)	Aja Trijada	RM/SM-KM IIIA	Cline (1994: 39, br. 142); Aruz (2008: 186, fig. 365, kat. 30); Phillips (2008a: 129; 2008b: 19, br. 18)
	skarabej (NMA 2530)	Mikena	KH IIIB	Pendlebury (1930a: 55, br. 88); Cline (1994: 39, br. 119)
	skarabej (Mycenae Mus. 68- 1521)	Mikena	KH IIIB	Cline (1994: 39, br. 120)
Ramzes II.	kartuša od fajanse (NMA 8087)	Perati	KH IIIB/C	Cline (1994: 37, br. 93)
	kartuša od fajanse (NMA 8731)	Perati	KH IIIB/C	Cline (1994: 37, br. 94)

Tablica 1 - Predmeti s imenima egipatskih faraona i kraljica iz Novog kraljevstva pronađenih u Grčkoj u kasnobrončanim kontekstima⁶⁴.

Kao što se može vidjeti u **Tablici 1** pronađeni su skarabeji i nekih drugih vladara. Osim skarabeja, pronađene su vaze s imenima Amenhotepa III. i Tutmozisa III., figurice od fajanse u obliku majmuna s imenom Amenhotepa II., pločice od fajanse s imenom Amenhotepa III. te kartuše od fajanse s imenom Ramzesa II. Nije neobično da ima toliko predmeta s imenima faraona na Kreti u ovom vremenu jer je Egipat za vrijeme Novog kraljevstva bio na vrhuncu moći te su se održavale snažne veze s okolnim zemljama. Ovi predmeti bili su dovoljno

⁶³ Danas se pločice čuvaju u nekoliko muzeja (muzejski brojevi: NMA 2566.1-5, 2718, 12582; Mycenae Mus. 68-1000, 69-126; Nauplion Mus. 13-887, 13-888). One su jako zanimljiv nalaz jer im ne postoje paralele ni u Egiptu. Pronađene su u citadeli u Mikeni, a nije sigurno koja im je bila namjena. Više informacija u Phillips i Cline (2005) i Phillips (2007).

⁶⁴ Postoje još dva skarabeja za koje se vjerovalo da imaju na sebi kraljevska imena, ali danas se to dovodi u pitanje. Skarabej s navodno imenom Ankhesenamun (HM Σ-K2474) pronađen je u Porosu u KM IIIB kontekstu. Vrlo vjerojatno njeno ime nije na skarabeju, nego ime neke druge žene (Cline, 1994: 7, br. 127; Phillips, 2008b: 235-236, br. 482). Također se interpretiralo da je na skarabeju (HM Σ-K2546) iz Knosa upisano ime Horemheba (Cline, 1994: 7, br. 1075) ili Setija I. (Karetsou *et al.*, 2001: 321, br. 331). Međutim, Phillips (2008b: 158-159; br. 320) ne vjeruje da se radi o kraljevskom imenu, već da je skarabej samo primjer skarabeja iz 19. ili 20. dinastije, a da je tekst na njemu povezan sa kultom boga Ra.

cijenjeni da se polože u grobnice, gdje je dosta njih i pronađeno. No, pitanje je jesu li njihovi vlasnici znali da se radi o imenima faraona ili su vrijednost vidjeli u tome što je predmet stranog porijekla, odnosno iz Egipta. Također, oni su mogli biti dio kraljevskog poklona, kao, primjerice, predmeti s imenom Amenhotepa III. (**Slika 18**) (Cline, 1994: 39).

U Egiptu nisu pronađeni nalazi iz KM II (Kemp i Merrillees, 1980: 245). Tijekom 13. i 14. st. pr. Kr. u Egipat su se uvozile KM III posude koje su sadržavale vino, ulje ili parfem (Cline, 1990: 16; Cline, 1999: 118). Kasnominojska keramika, posebice ona iz KM IB, pronađena je u Sidmatu, Abidosu, Gurobu, Kom Rabiji, Tell el-Dabi, te moguće u Anibi i Kermi (Nubija) (Cline, 1999: 123). Najpoznatije KM I keramičke posude pronađene u Egiptu su vrčevi Marseille (Louvre 112127) i Abbot (Brooklyn Museum 37.13E) (**Slika 19**), za koje se ne zna točan kontekst pronalaska (Merrillees, 1972: 283-284; Kantor, 1947: 33). Također nije siguran kontekst pronalaska ručke od vrča (AM 1921.1342a) koja najvjerojatnije pripada KM IB dobu (Kemp i Merrillees, 1980: 226-228, fig. 71). Siguran kontekst imamo za vazu iz KM IB (AM 1921.1342) koja je pronađena u grobnici 137 u Sidmatu te se datira u ranu 18. dinastiju (Kemp i Merrillees, 1980: 228, 231, fig. 70). Najčešće imitirane posude bile su kasnominojski ritoni, a često su bili izrađeni od fajanse (Koehl, 2006: 65, 238-240; Barrett, 2009: 216)⁶⁵. Pri kraju 18. dinastije počinju se uvoziti veće količine mikenske keramike, a najveća koncentracija pronađena je u Amarni (Merillees, 1972: 291; Kelder, 2010: 126).

Slika 18 - Skarabej s imenom Amenhotepa III., HM Y489 (Sellopoulo/Knos, 18. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 321, br. 330).

⁶⁵ Najraniji je dokaz prisutnosti egejskih ritona jedan ulomak vrha iz SM II pronađenog u Lahunu (BM EA 551.3). No, otkriven je na smetlištu pa je njegova točna funkcija nepoznata (Koehl, 2006: 85, 342, br. 81).

Slika 19 - Vrč Abbot, Brooklyn Museum 37.13E (KM I) © Brooklyn Museum

Već na samom početku 18. dinastije možemo primijetiti poveznice s minojskom kulturom. U grobnici kraljice Ahotep, majke faraona Amozisa, pronađeno je nekoliko predmeta koji ukazuju na utjecaj minojske umjetnosti. Minojsko porijeklo pripisuje se prikazu lava koji lovi bika na bodežu i prikazu grifona⁶⁶ na sjekiri faraona Amozisa (to se posebice odnosi na prikaz njegovih krila) (Evans, 1921: 550, 714-715, fig. 402, 537; Smith, 1965: 155, fig. 37; Warren, 1995: 5; Morgan, 2010: 308). Također se vjeruje da srebrni model broda koji je isto pronađen u kraljičinoj grobnici prikazuje minojski brod (Wachsmann, 2010). Ovi nalazi, zajedno sa kraljičinom titulom „vladarica obale *ḥ3w-nbwt*“⁶⁷, za koju su neki smatrali da se odnosi na Kretu, potaknuli su teoriju da je Ahotep bila porijeklom Krećanka. Takvu je teoriju teško dokazati i ne postoje direktni dokazi koji bi to potvrdili (Matić, 2015b: 147-148).

Na bodežu faraona Amozisa možemo primijetiti još jedan utjecaj minojske umjetnosti. Lav koji lovi bika prikazan je u pozi letećeg galopa koji je bio karakterističan za minojsku umjetnost⁶⁸, a koji se prvi put u Egiptu pojavljuje na ovome bodežu (Kantor, 1947: 63-64). Inače su životinje u egipatskoj umjetnosti, bez obzira radi li se o sceni lova ili ne, bile prikazane sa sve četiri noge na tlu (Kantor, 1947: 62). No, sa utjecajem letećeg galopa na nekim su se

⁶⁶ Egejski grifon pojavljuje se u Egiptu na početku 18. dinastije (Morgan, 2010: 308; Judas, 2015: 123). Ritoni u obliku glave grifona javljaju se u tebanskim grobnicama (vidi poglavlje 4.2.6.) te prikaz grifona imamo na freski u Tell el-Dabi (vidi dalje u poglavlju).

⁶⁷ Ne postoji ujednačen dogovor oko značenja riječi *ḥ3w-nbwt*, jedino da se odnosi na mjesto sjeverno od Egipta i na moru, a riječ se povezivala sa egejskim otocima, azijskom obalom, obalom Palestine, prostorom u blizini Rakotisa i deltom oko Aleksandrije (Matić, 2015b: 147).

⁶⁸ Iako se leteći galop prvotno razvio na Kreti te onda prenio na kontinentalnu Grčku, Kantor (1947: 66) vjeruje da su ga Grci s kopna prenijeli u Egipat, a ne Krećani, što je moguće s obzirom na to da je Egipat za vrijeme Novog kraljevstva održavao veze i sa Kretom i sa kontinentalnom Grčkom.

scenama lova počele prikazivati sa nogama u zraku, odnosno pokret životinja u trku postao je fluidniji i vjerniji stvarnom pokretu. Također se leteći galop može primijetiti na scenama lova u Puimreovoj grobnici⁶⁹, posebice kod prikaza pasa i zečeva u trku (Kantor, 1947: 66-67).

Jedan od najpoznatijih, ako ne i najpoznatiji, dokaz koji povezuje Kretu i Egipat su freske iz Tell el-Dabe (Avaris) koje prikazuju preskakanje bikova, što je izrazit simbol minojske kulture⁷⁰. Tell el-Dab'a dobila je svoje temelje već za vrijeme 12. dinastije (Bietak, 1996: 5), ali će njezina važnost narasti u drugom međurazdoblju kada će postati prijestolnica dinastije Hiksa. Prvotno se vjerovalo da su freske u palači nastale u drugom međurazdoblju, ali danas se datiraju u ranu 18. dinastiju (Bietak, 1996: 72; Matić, 2015b: 148)⁷¹. Freske u Tell el-Dabi pronađene su u fragmentima u palači te su naknadno rekonstruirane (Bietak i Marinatos, 1995; Bietak, 1995). Najpoznatije su one s prikazima skakača i preskakanja bikova (**Slika 20**) koje su pronađene u palačama F i G (Bietak, 1996: 72; Bietak, 2010: 13, 15). Skakače prepoznamo po tipičnoj dugoj crnoj kosi te po minojskom kiltu i čizmama koje nose. Za razliku od prikaza u Knosu, gdje je koža skakačima obojana u crveno-smeđu boju, na slikama iz Tell el-Dabe koža im je žućkaste boje te je možda simbolizirala, uz dijelom obrijanu glavu, mladu dob skakača (Bietak i Marinatos, 1995: 54; Bietak, 2013: 193). Bikovi su naslikani bijelom bojom sa smeđim ili crnim flekama, a posebno je zanimljiv bik kojemu je glava naslikana *en face*, što je bilo suprotno umjetničkim konvencijama egipatske umjetnosti gdje su se glave u pravilu uvijek crtale iz profila. Također, rogovi bikova naslikani su u profilu, opet u suprotnosti s egipatskom umjetnošću gdje su oni crtani *en face*⁷². Ovakav prikaz bikove glave i rogova pokazuje snažan utjecaj minojske umjetnosti⁷³. Uz prikaz preskakanja bikova, u prijestolnoj dvorani Palače F pronađen je prikaz grifona, čiju paralelu pronalazimo u grifonima iz prijestolne dvorane u Knosu (Morgan, 2010). Tehnika slikanja freski bila je svojstvena Minojcima te upravo zbog toga što su slike u Tell el-Dabi napravljene pomoću ove tehnike (slikanje na vapnenoj žbuki), vjeruje se da su ih naslikali sami Minojci (Morgan, 1995: 30-31; Bietak, 1996: 75). Međutim, vrlo je moguće da su ih naslikali Egipćani koji su inspiraciju pronašli u minojskoj umjetnosti. Nadalje, razvila se teorija da su ove freske naslikane za minojsku princezu koja se udala za egipatskog vladara (Bietak, 1995: 26; Bietak, 1996: 80), što trenutno nije moguće sa sigurnošću

⁶⁹ Za Puimreovu grobnicu, vidi poglavlje 4.2.6.

⁷⁰ Freske iz Tell el-Dabe nisu jedini prikaz preskakanja bikova u Egiptu. Takav prikaz imamo na drvenoj kutiji iz Lahuna (Cairo JE 28756, CG 44707) koja se datira u 18. dinastiju (Aruz *et al.*, 2008: 132, fig. 41).

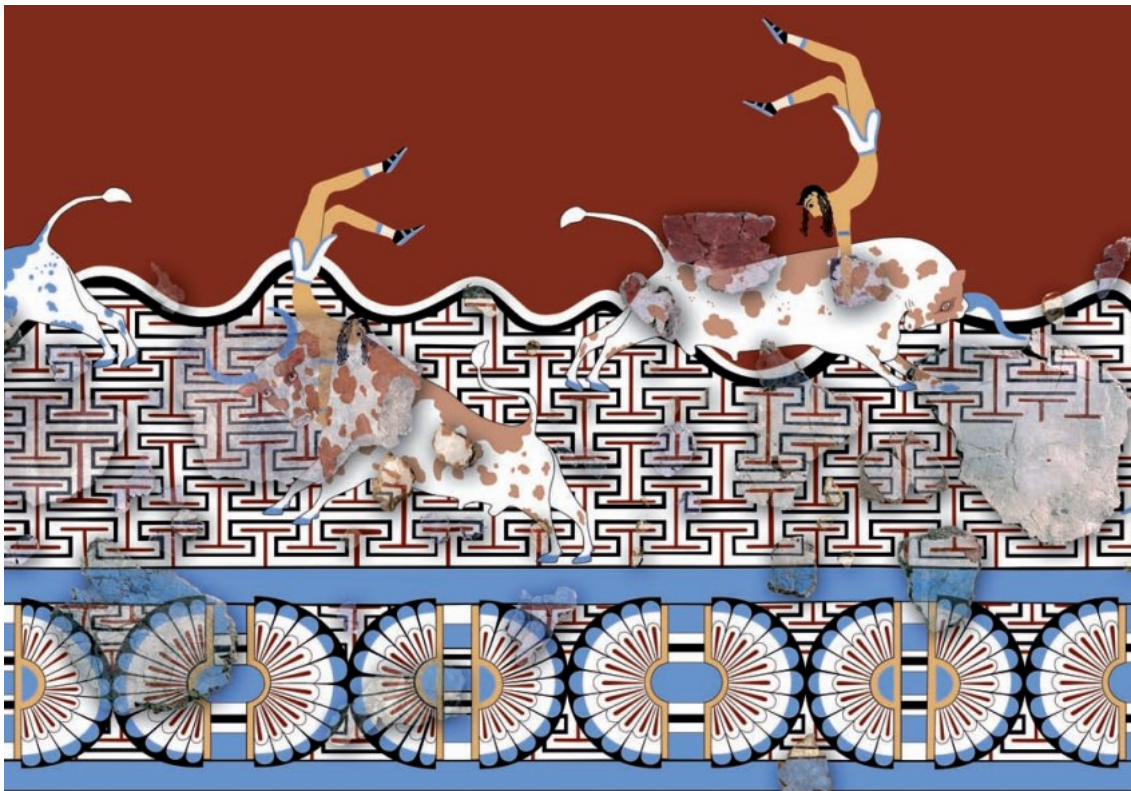
⁷¹ Ne slažu se svi s ovom datacijom. Vidi Niemer i Niemer (1998).

⁷² Primijeti da su jednako tako rogovi bikova prikazani u tebanskim grobnicama (poglavlje 4.2.6.).

⁷³ Prikaz bikove glave *en face* ne pojavljuje se na minojskim zidnim freskama, ali se pojavljuje na pečatima (Morgan, 1995: 43).

dokazati. Matić (2015b) smatra da se ovdje ne radi o minojskoj princezi jer su se strane princeze na egipatskom dvoru morale u potpunosti prilagoditi egipatskoj kulturi te nisu otvoreno prikazivale svoje stranu porijeklo.

Uz same freske, u Tell el-Dabi pronađena je uvezena keramika iz SM III i KM I u citadeli iz 18. dinastije, ali i lokalno izrađeni ritoni, koji ukazuju na trgovačke veze s Kretom (Bietak, 1996: 70-72). Nadalje, Tell el-Dab'a identificirana je sa lukom Perunefer (Bietak, 2010; 2013) te se u papirusu BM EA 10056 spominju Keftiu brodovi koji su dolazili u luku Perunefer, čime bi mogli potvrditi prisutnost kretskih brodova u Tell el-Dabi. U poglavlju 4.2.3. spomenut je Londonski medicinski papirus (BM EA 10059) u kojem se piše o „azijskoj bolesti“ koja se može izliječiti pomoću magičnih riječi na jeziku Keftiu. Bietak (2010: 18) iznosi mogućnost da je Perunefer napušten nakon što ga je pokosila kuga („azijska bolest“) te ističe kako je ubrzo nakon toga napisan Londonski medicinski papirus u kojemu se povezuju ta bolest i jezik Keftiu. Uzimajući sve u obzir, očito je da je Tell el-Dab'a imala snažne poveznice s Kretom.

Slika 20 - Prikaz preskakanja bikova u palači u Avarisu (Tell el-Dab'a, 18. dinastija) (prema Bietak, 2007: 292, fig. 27).

Osim u Tell el-Dabi, utjecaj minojske umjetnosti vidljiv je u gradu-palači Amenhotepa III. Malkati⁷⁴. Faraon je dao izgraditi ovaj grad-palaču kako bi proslavio svoje sed-festivale. U predsoblju kraljeve palače bile su naslikane rozete unutar spirala te bikove glave sa rozetom između rogova (Karetsou *et al.*, 2001: 294, br. 289a; Lacovara i Winkels, 2018: 155-156, fig. 5). Nekoliko soba u haremu bile su ukrašene spiralama i rozetama (Nishimoto, 1992).

Vidljivo je da je minojska umjetnost imala dosta utjecaja na egipatsku u kasnom brončanom dobu, a ako tome još pridodamo prikaze Egejaca u tebanskim grobnicama, topografske liste te egipatske predmete pronađene na Kreti, možemo zaključiti da su kretsko-egipatski ili čak egejsko-egipatski odnosi bili na vrhuncu u ovome razdoblju. Međutim, to će ujedno biti razdoblje kada se ti odnosi prekidaju, prvenstveno zato što je minojska civilizacija također nestala. Sudeći prema detaljnom prikazu, tebanske nam grobnice pokazuju da su Egipćani ne samo dovoljno dobro poznavali Egejce⁷⁵, nego i da su trgovačke, a možda i političke veze s njima bile dovoljno važne da se prikažu u grobnicama dostojanstvenika. Takvu sliku snažnih veza upotpunjuju predmeti s imenima faraona koji su pronađeni na Kreti.

S obzirom na sve spomenute dokaze, zanimljivo je da se Kreta ne spominje u pismima iz Amarne (Cline, 1994: 35). Tu je činjenicu teško objasniti jer se sve velike važne sile s kojima je Egipat održavao ekonomske i političke veze u tom vremenu spominju u pismima. Pisma iz Amarne neprocijenjiv su nam izvor iz kojega možemo iščitati političku situaciju u istočnom Mediteranu za vrijeme Novog kraljevstva u Egiptu. Sudeći prema materijalnim i slikovnim dokazima, očekivali bismo da bi se Kreta također trebala spominjati u pismima. Leži li odgovor u tome da jednostavno takvo pismo nije pronađeno (a postojalo je) ili je razlog složeniji? Možda su veze s Kretom bile čisto ekonomske, dok su političke bile minimalne ili ih nije ni bilo. Odgovor se može nazirati u prirodi samih pisama koja su se razmjenjivala između vladara država, a za minojsku Kretu nemamo čvrste dokaze da je postojao jedan vladar koji je upravljao čitavim otokom.

Egipatsko-kretski odnosi bili su konzistentni kroz skoro cijelo brončano doba, iako ne uvijek u istom intenzitetu i količini. Razmjenjivali su se različiti predmeti, od keramike i kamenih posuda do skarabeja i sirovina, a također su se preuzimale karakteristike iz umjetnosti.

⁷⁴ Tell el-Dab'a i Malkata bile su dio šireg kruga gradova u kojima je pronađena minojska ikonografija. U Alalaku (Turska), Katni (Sirija) i Tel Kabriju (Izrael) također su otkrivene minojske freske koje su ukrašavale palače (Niemer i Niemer, 1998: Bietak, 2007). Vidljivo je da je zanimanje za minojsku umjetnost bilo veliko u kasnom brončanom dobu, a čak su neki znanstvenici predlagali da su minojski umjetnici bili zaslužni za sve ove freske (Niemer i Niemer, 1998: 88-93; Bietak, 1995: 26). Iako im je utjecaj minojske umjetnosti zajednički, freske iz tih gradova nisu naslikane istim tehnikama, niti su nastale u isto vrijeme (Bietak, 2007: 271).

⁷⁵ Za pitanje jesu li u tebanskim grobnicama prikazani Minojci ili Mikenjani, vidi poglavlje 4.2.6.

Kao primjer utjecaja jedne kulture na drugu, posebno se ističu hibridne posude i imitacije, čije nam proučavanje može dodatno osvijetliti odnose koje su Minojci imali prema egipatskim predmetima, odnosno Egipćani prema minojskim predmetima.

6. Hibridne posude i imitacije keramike i kamenih posuda

6.1. Pojmovi hibridizam i imitacija

Imitacija je oponašanje nekoga uzora, izrada predmeta prema već postojećem. Imitirati se može na način da se izradi potpuna imitacija koja bi bila jednaka originalu, a može se izraditi nepotpuna imitacija koja bi imala elemente originala, ali i neke novine koje se ne nalaze na originalu. Imitacije su se mogle izrađivati zbog različitih razloga, bilo uporabne ili dekorativne funkcije.

Hibridizam je teže objasniti, prvenstveno jer sama riječ povlači sa sobom razne konotacije, obično negativne. Riječ je povezana s kolonijalizmom te automatski ukazuje na to da bi prvotno trebale postojati „čiste“ kulture (Stockhammer, 2012: 45-46; Stockhammer, 2013: 12-14) koje bi onda miješanjem stvorile nešto „hibridno“, nešto što bi sadržavalo elemente objiju kultura. Upravo zbog takvih konotacija, Stockhammer (2012: 47; 2013: 16) predlaže da se umjesto pojma hibridizacija koristi pojam *entanglement* (hrv. isprepletenost, zapetljanost). Taj pojam uključivao bi stvaranje nečega novog koje ne bi bilo samo zbroj originalnih kultura, već bi imalo i svoje nove karakteristike (Stockhammer, 2012: 47). Stockhammer (2012: 49-51) razlikuje dvije vrste isprepletenosti - relacijsku/odnosnu i materijalnu. Relacijska isprepletenost uključuje prvi kontakt lokalnog stanovništva sa stranim predmetom te njegovo prihvaćanje (uključuje Hahnov proces prisvajanja; vidi dalje u poglavlju), a materijalna isprepletenost rezultira izradom novog predmeta koji ima karakteristike strane i lokalne kulture.

Proces u kojem neko strano dobro postaje osobno dobro Hahn (2006) naziva *prisvajanjem* (eng. *appropriation*). Sam proces sastoji se od četiri faze: 1. materijalno prisvajanje (proces u kojem predmet dobiva osobnu vrijednost), 2. objektivizacija (proces u kojem predmet počne pripadati određenoj kategoriji lokalnih predmeta te dobiva novo ime), 3. inkorporacija (proces u kojem se predmet nauči koristiti na određen način koji će lokalno stanovništvo smatrati pravilnim) i 4. transformacija (proces u kojem predmet postaje dio lokalne kulture) (Hahn, 2006: 218-224). Da bi se strani predmet uklopio u lokalnu kulturu, prvo treba dobiti osobnu vrijednost, odnosno treba imati određenu vrijednost svome vlasniku, uz onu ekonomsku vrijednost i cijenu koju je imalo prije. Zatim, strani se predmet uklapa u već postojeće predmete lokalne kulture, nakon čega će ga lokalno stanovništvo naučiti koristiti na određen način, koji može biti isti ili različit od onoga u kulturi porijekla predmeta. Na kraju, sam predmet postaje dio lokalne kulture. Transformacija predmeta ne mora nužno značiti da će se predmet u potpunosti prestati percipirati kao strani predmet, već ga lokalno stanovništvo

može prihvatiti kao dio svoje kulture, a da je u isto vrijeme svjesno njegovog stranog porijekla. Hahnov proces prisvajanja može nam pomoći pri analizi hibrida i imitacija.

Nažalost, pitanje na koje često ne dobijemo odgovor je kakva je bila društvena praksa, odnosno koja je bila percepcija koju je stanovništvo imalo prema stranome predmetu i na kakav su ga način koristili. Takve podatke možemo iščitati iz konteksta pronalaska i jedino nam on može reći je li započeo proces prisvajanja stranog predmeta u lokalnoj kulturi (Stockhammer, 2013: 17). Slikovni ili pisani izvori koji bi objasnili korištenje stranih predmeta luksuzni su pronalasci koji su rijetki za ovo vrijeme. Zato bi trebalo razlikovati prisvajanje predmeta i prisvajanje obreda jer ovo drugo arheolozima često ostaje izvan dohvata (Stockhammer, 2012: 49).

Iako pojmovi *hibrid* i *hibridizacija* mogu izazvati pomisao da je jedna od kultura bila inferiornija od druge, trebamo imati na umu da to nikako nije slučaj ovdje. Egipat i Kreta razvili su bogate i jake kulture te nijedna nije bila inferiornija od druge. Razmjena dobara i ikonografije dogodila se između dviju jednakih zemalja koje nikada nisu upravljale jedna drugom. Egipćani i Krećani imitirali su predmete jedni od drugih zato što su vidjeli određenu vrijednost u tim predmetima, a ne zato što im je to bilo nametnuto. Zato autor smatra da ne bi trebalo biti većih problema u korištenju ovih pojmova u radu, ako se uzme sve u obzir. Također je važno naglasiti da se u ovome radu radi o kulturnoj hibridizaciji i nikakvoj drugoj.

6.2. Kreta

6.2.1. Hibridne posude

Egipatske posude prerađivale su se za vrijeme razdoblja novih palača te su se izvozile i polagale u elitnim ukopima u Miken (Phillips, 2010: 826). Primjerak je također pronađen na Teri (Phillips, 2008b: 276-277, br. 585). Najčešće su se preoblikovale stare egipatske posude koje su pronađene u kasnijim kontekstima, ali i nekoliko suvremenih iz Novog kraljevstva. Osim što bi ih Minojci preradili u nove oblike, egipatske su se posude znale koristiti i kao sirovina (Bevan, 2003: 12). Prije analize materijala, u nastavku su nabrojane hibridne posude koje će se obraditi u radu⁷⁶:

⁷⁶ Sve informacije o hibridnim predmetima preuzete su iz Phillips (2008b), s obzirom na to da je ovo najrecentniji katalog egipatskih predmeta na Kreti. Uzimajući u obzir veličinu rada i činjenicu da se rad koncentrira na egipatsko-kretske veze, u radu su uključene samo hibridne posude koji su sigurno ili barem s velikom vjerojatnošću egipatskog porijekla te koje su prerađene na Kreti. Ostale nisu uzete u obzir (Phillips, 2008b: 25-26, 30, 87-88, 106-107, 122, 140, 187, 234, 255-256, 280, 285, br. 37, 45, 147, 178, 219, 267, 373, 481, 519, 589 i 596). Također,

- 1. Predmet:** Fragmenti od vrča, KSM RR/61/22
Mjesto pronalaska: Knos, kraljevski put (sjever)
Datacija konteksta: KM IA
Datacija predmeta: Nagada II - 3. dinastija
Promjena: Posuda je raspiljena i izbušena. Nije sigurno zašto.
Bibliografija: Warren (1969: 109, tip 43A9); Cline (1994: 191, br. 505); Phillips (2008b: 112, br. 194)
- 2. Predmet:** Alabastron (riton), KSM UM/68/249 + UM/68/277
Mjesto pronalaska: Knos, 'Unexplored Mansion'
Datacija konteksta: KM IA(-II)
Datacija predmeta: Kasno Srednje kraljevstvo
Promjena: Pretvoren u riton. Izbušena rupa na dnu posude.
Bibliografija: Cline (1994: 167, br. 280); Phillips (2008b: 118, br. 210)
- 3. Predmet:** Boca/alabastron (posuda), HM Λ47 (**Slika 35**)
Mjesto pronalaska: Knos, Soba kamenih posuda
Datacija konteksta: KM II/IIIA1
Datacija predmeta: 18. dinastija - treće međurazdoblje
Promjena: Pretvorena u zatvorenu posudu. Originalno dno i vrat posude odstranjeni.
Bibliografija: Warren (1969: 112, tip 43I); Cline (1994, 167, br. 281); Karetsou *et al.* (2001: 203, br. 200); Phillips (2008b: 87, br. 145)
- 4. Predmet:** Alabastron (riton?), AM AE 1181(a) (**Slika 21**)
Mjesto pronalaska: Knos, Soba kamenih posuda
Datacija konteksta: KM II/IIIA1

nisu uzeti u obzir samo pronađeni dijelovi, kao što su ručka ili izljev. Za potpuni popis prerađenih stranih posuda na Kreti, vidi Phillips (2008a: 88). Kao naziv predmeta naveden je njegov originalni oblik, dok je u zagradama naveden njegov prerađen oblik. Za svaki predmet nabrojana je samo bibliografija koja je bila dostupna autoru. Za potpunu bibliografiju predmeta, vidi Phillips (2008b). U rad su uključene hibridne posude pronađene u Mikeni i na Teri jer se smatra da su ih preradili Minojci (Phillips, 2008a: 85). U tekstu će se autor referirati na određene posude prema rednom broju po kojemu su nabrojane.

Datacija predmeta: 12. dinastija - drugo međurazdoblje

Promjena: Moguće namjenjen da bude riton. Napravljena jedna veća i nekoliko manjih rupa za nekakav dodatak.

Bibliografija: Warren (1969: 90. tip 34E); Koehl (2006: 37, 122-123, br. 331); Phillips (2008b: 88, br. 148)

5. Predmet: Amfora (riton?), HM Λ46 (**Slika 22**)

Mjesto pronalaska: Knos, Soba kamenih posuda

Datacija konteksta: KM II/IIIA1

Datacija predmeta: Srednja ili kasna 18. dinastija

Promjena: Moguća prenamjena u riton. Originalni vrat odstranjen. Moguće da je jedna ručka odstranjena i da je izbušena rupa na dnu koje sada nedostaje.

Bibliografija: Warren (1969: 113, tip 43J); Cline (1994: 201, br. 602); Karetsou *et al.* (2001: 244, br. 244); Phillips (2008b: 86-87, br. 144)

6. Predmet: Hidrija (riton), HM Λ2403 (**Slika 23**)

Mjesto pronalaska: Knos, 'Grobница sa srebrnim i zlatnim peharom'

Datacija konteksta: KM II-III A1

Datacija predmeta: Kasno drugo međurazdoblje - 18. dinastija

Promjena: Pretvorena u riton. Izbušena rupa na bazi posude kako bi se adaptirala u riton.

Bibliografija: Warren (1969: 113, tip 43J); Cline (1994: 197, br. 561); Karetsou *et al.* (2001: 210-211, br. 210); Koehl (2006: 214, br. 1192); Phillips (2008b: 147-148, br. 281)

7. Predmet: Zdjela, HM Λ611 (**Slika 37**)

Mjesto pronalaska: Isopata, Knos

Datacija konteksta: KM II-III A1

Datacija predmeta: Ranodinastijsko razdoblje

Promjena: Postoji mogućnost da je ovo originalno bila sferoidna zdjela kojoj je dosta promijenjen profil (moguće ne na Kreti, već negdje drugdje jer profil ne nalikuje minojskim posudama). Sada se vide ispunjene rupe te se pretpostavlja da su Minojci prvotno dodali ručke koje su kasnije maknuli te ispunili rupe.

Bibliografija: Warren (1969: 111, tip 43G2); Cline (1994: 191, br. 504); Karetsou *et al.* (2001: 240-241, br. 238); Phillips (2008b: 129-130, br. 241)

8. Predmet: Zdjela (zatvorena posuda?), HM Λ608 (**Slika 38**)

Mjesto pronalaska: Isopata, Knos

Datacija konteksta: KM II-III A1

Datacija predmeta: 18. dinastija

Promjena: Dno je skoro cijelo izbušeno te su izbušene još tri manje rupe na donjem dijelu posude. Nije sigurno za što je služila posuda, ali je možda trebala biti gornji dio zatvorene posude (kada bi se okrenula naopak).

Bibliografija: Pendlebury (1930a: 25, br. 40; 1930b: 83); Kantor (1947: 38); Warren (1969: 113, tip 43J); Cline (1994: 189, br. 489); Karetsou *et al.* (2001: 240-241, br. 239a); Phillips (2008b: 130, br. 242)

9. Predmet: Fragment zatvorene posude, KSM LG/57/8

Mjesto pronalaska: Gypsades, Knos

Datacija konteksta: Neodređeno

Datacija predmeta: Neodređeno

Promjena: Vide se tragovi pilanja, ukazujući na to da se posuda preradila na neki način.

Bibliografija: Phillips (2008b: 146, br. 278)

10. Predmet: Sferoidna posuda (posuda s izljevom), HM Λ2695 (**Slika 27**)

Mjesto pronalaska: Kato Zakro, riznica palače

Datacija konteksta: KM IB

Datacija predmeta: 1. dinastija

Promjena: Pretvorena u posudu s izljevom. Originalne ručke odstranjene. Najvjerojatnije su dodane ručke koje nisu sačuvane. Dodan izljev kako bi se posuda pretvorila u posudu s izljevom.

Bibliografija: Warren (1969: 109, tip 43A8); Cline (1994: 191-192, br. 509, pl. 5.16); Karetsou *et al.* (2001: 209-210, br. 208); Phillips (2008b: 63, br. 104); Franković (2018)

11. Predmet: Sferoidna posuda (riton), HM Λ2714 (**Slika 28**)

Mjesto pronalaska: Kato Zakro, riznica palače

Datacija konteksta: KM IB

Datacija predmeta: 1. dinastija

Promjena: Pretvorena u riton. Unutarnji dio oboda je proširen kako bi se oblikovao širi otvor. Otvor je okomito izrezbaren. Unutarnji dio originalnog oboda ponovno je izrezbaren i ispunjen glinom. Glina posude i dno posude bili su izbušeni. Originalne ručke su izbušene i dodane su minojske ručke od brončane žice.

Bibliografija: Warren (1969: 109, tip 43A3); Cline (1994: 192, br. 510, pl. 5.15); Karetsou *et al.* (2001: 207-208, br. 207); Koehl (2006: 237, br. 1334); Phillips (2008b: 63-64, br. 105)

12. Predmet: Alabastron (riton), HM 2736 (**Slika 24**)

Mjesto pronalaska: Kato Zakro, riznica palače

Datacija konteksta: KM IB

Datacija predmeta: 12. dinastija - drugo međurazdoblje

Promjena: Pretvoren u riton. Izbušena rupa na dnu posude.

Bibliografija: Warren (1969: 112, tip 43H); Cline (1994: 168, br. 292); Koehl (2006: 53, 203-204, br. 1070); Phillips (2008b: 64, br. 106)

13. Predmet: Posuda (posuda s visokim ramenima), HM 2883 (**Slika 36**)

Mjesto pronalaska: Katsamba, grobnica H

Datacija konteksta: KM II-III A1

Datacija predmeta: 1. dinastija ili kasnije

Promjena: Napravljen je naknadno poklopac koji odgovara posudi.

Bibliografija: Warren (1969: 110, tip 43D1); Cline (1994: 190, br. 497); Phillips (2008b: 68-69, br. 117)

14. Predmet: *Gravidenflasche*⁷⁷ (riton), HM Λ2171 (**Slika 25**)

Mjesto pronalaska: Katsamba

Datacija konteksta: Neodređeno

Datacija predmeta: Sredina 18. dinastije

Promjena: Pretvorena u riton. Nadodana rupa na dnu posude.

⁷⁷ Za naziv *gravidenflasche*, vidi fusnotu 52.

Bibliografija: Warren (1969: 113, tip 43J); Cline (1994: 255-256, br. 1107); Karetsou *et al.* (2001: 262, br. 262); Koehl (2006: 55-56, 208, br. 1092, fig. 39, pl. 50); Phillips (2008b: 69-70, br. 119)

15. Predmet: Fragment zdjele (amulet), KSM MP/70/145 (**Slika 30**)

Mjesto pronalaska: Myrtyos Pyrgos, kuća (oltar)

Datacija konteksta: KM IB

Datacija predmeta: Ranodinastijsko razdoblje ili kasnije

Promjena: Fragment zdjele pretvoren u amulet. Izbušena rupa za konopac.

Bibliografija: Cline (1994: 136, br. 36); Karetsou *et al.* (2001: 191, br. 186); Phillips (2008b: 206, br. 416)

16. Predmet: Alabastron (posuda s izljevom), NMA 829 (**Slika 29**)

Mjesto pronalaska: Mikena, grobni krug A

Datacija konteksta: KH IB (=kasno KM IA)

Datacija predmeta: Drugo međurazdoblje

Promjena: Posuda je okrenuta naopačke te je probušena rupa na originalnom dnu, a originalni otvor je začepljen. Dodan je brončani okov na novom otvoru i prekriven je zlatnim listićima. Na novim ramenima izbušene su rupe kako bi se nadodale ručke i izljev. Ručke su isto bile prekrivene zlatnim listićima. Izljev nije pronađen.

Bibliografija: Warren (1969: 104, tip 42B); Cline (1994: 201, br. 597); Phillips (2008b: 280, br. 590)

17. Predmet: Alabastron (vrč), NMA 3080 (**Slika 31**)

Mjesto pronalaska: Mikena, grobna komora 68

Datacija konteksta: KH II-III A(-B?) (=KM IB-III A[/B])

Datacija predmeta: Drugo međurazdoblje - 18. dinastija

Promjena: Alabastron pretvoren u vrč. Okrenut naopačke, obod odstranjen, a rupa izbušena na dnu. Izbušena je rupa na novom ramenu koja je mogla služiti za dodavanje ručke ili izljeva. Odvojeno su napravljeni vrat i ručka koji su dodani originalnoj posudi. Pet je brončanih igala koje su služile za pričvršćivanje dijelova ostalo sačuvano.

Bibliografija: Warren (1969: 44, tip 19B); Cline (1994: 204, br. 628); Phillips (2008b: 283, br. 593)

18. Predmet: Alabastron (zatvorena posuda), NMA 4926 (**Slika 32**)

Mjesto pronalaska: Mikena, grobna komora 102

Datacija konteksta: KH IIA-III C

Datacija predmeta: Rana 18. dinastija

Promjena: Alabastron pretvoren u piriformnu posudu. Ugravirana linija oko oboda s vanjske strane, a rub s unutarnje strane posebno dekoriran. Izbušena rupa ispod oboda u koju je stavljena brončana igla.

Bibliografija: Phillips (2008b: 284, br. 594)

19. Predmet: Posuda u obliku srca⁷⁸ (riton), NMA Λ2919 (**Slika 26**)

Mjesto pronalaska: Mikena, grobna komora 55

Datacija konteksta: KH IIB-III

Datacija predmeta: Nagada II - 1. dinastija

Promjena: Posuda pretvorena u riton. Na dnu je izbušena rupa koja nije potpuno završena.

Bibliografija: Warren (1969: 114, tip 43B); Cline (1994: 201, br. 604); Phillips (2008b: 282-283, br. 592)

20. Predmet: Sfeoridna posuda, BEMM 8484 = MM 1507

Mjesto pronalaska: Mikena, Kuća sfingi

Datacija konteksta: KH IIIB (= kasno KM IIIB)

Datacija predmeta: 1. - 4. dinastija

Promjena: Na obodu je dodana kanelira.

Bibliografija: Warren (1969: 114, tip 43D); Cline (1994: 190, br. 493); Phillips (2008b: 278-279, br. 587)

21. Predmet: Alabastron (zatvorena posuda), BEMM 9266 = MM 1504

Mjesto pronalaska: Mikena, Kuća štitova

Datacija konteksta: KH IIIB

Datacija predmeta: Drugo međurazdoblje - rana 18. dinastija

⁷⁸ Za naziv posuda u obliku srca, vidi kraj poglavlja 6.2.2.

Promjena: Alabastron pretvoren u zatvorenu posudu. Obod/vrat odstranjen i dvije rupe izbušene ispod oboda, možda da se nadoda novi obod/vrat.

Bibliografija: Warren (1969: 114, tip 43I), Cline (1994: 164, br. 253); Phillips (2008b: 279-280, br. 588)

22. Predmet: Alabastron (vrč), NMA 3252 (**Slika 33**)

Mjesto pronalaska: Mikena, grobnica

Datacija konteksta: Neodređeno; možda KH IIIA-B (= KM IIIA-B)

Datacija predmeta: 12. dinastija - drugo međurazdoblje ili 18. dinastija

Promjena: Alabastron pretvoren u vrč. Na dnu izbušena rupa te okrenut naopačke. Vjerojatno nadodan vrat i ručke (nisu pronađeni).

Bibliografija: Cline (1994: 164, br. 248); Phillips (2008b: 284-285, br. 595)

23. Predmet: Sferoidna posuda, NMA 2778 (**Slika 34**)

Mjesto pronalaska: Mikena, akropola

Datacija konteksta: Neodređeno

Datacija predmeta: 1. - 4. dinastija

Promjena: Obod posude je prerađen te su na njemu urezane linije koje oponašaju uže. Na obodu su izbušene tri rupe koje su mogle služiti sa dodavanje ručke ili vrata.

Bibliografija: Warren (1969: 114, tip 43D); Cline (1994: 189-190, br. 492); Phillips (2008b: 277-278, br. 586)

24. Predmet: Fragment posude u obliku valjka (riton), Akrotiri Exc. 3835

Mjesto pronalaska: Tera, Akrotiri, soba delta 17 (zapad)

Datacija konteksta: Kasno KM IA

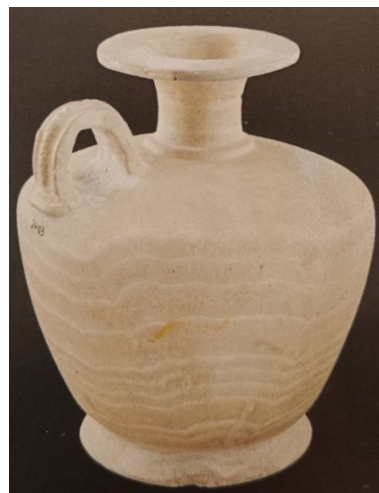
Datacija predmeta: Najvjerojatnije 5. dinastija - rana 18. dinastija

Promjena: Posuda pretvorena u riton. Na dnu izbušena rupa koja nije potpuno završena.

Bibliografija: Cline (1994: 201, br. 598); Phillips (2008b: 276-277, br. 585)

Sve su hibridne posude napravljene u kasnome minojskom razdoblju. To je ujedno vrijeme kada je veliki dio imitacija egipatskih posuda napravljen, zbog čega se može zaključiti da je interes za egipatske posude u kasnome minojskom razdoblju bio značajniji. Devet (**br. 2,**

4, 5, 6, 11, 12, 14, 19 i 24) od 24 posude prerađene su u ritone, što pokazuje da je to bio oblik koji su preferirali Minojci. Kako bi to ostvarili, Minojci su izbušili rupu na posudi, obično na njenom dnu, te su onda posudu okrenuli naopačke, tako da je sada originalno dno postalo novi otvor. Nije postojalo pravilo kakva posuda se prerađivala u riton jer su na takav način prerađeni alabastroni (br. 2, 4, 12, Slike 21 i 24), amfora (br. 5, Slika 22), hidrija (br. 6, Slika 23), sferoidna posuda (br. 11, Slika 28), *gravidenflasche* (br. 14, Slika 25), posuda u obliku srca (br. 19, Slika 26) i valjkasta posuda (br. 24).

Slika 21 (lijevo) - Riton, AM AE 1181(a) (Knos, 12. dinastija - drugo međurazdoblje) © Ashmolean Museum

Slika 22 (sredina) - Riton, HM Λ46 (Knos, srednja ili kasna 18. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 244, br. 244).

Slika 23 (desno) - Riton, HM Λ2403 (Knos, kasno drugo međurazdoblje - 18. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 210-211, br. 210).

Najpoznatije hibridne posude su dvije sferoidne posude iz Kato Zakra. Jedna je pretvorena u posudu s izljevom (br. 10, Slika 27), a druga u riton (br. 11, Slika 28). One su također jedne od rijetkih koje su ostale skoro u potpunosti sačuvane. Zanimljivo je da je na posudu br. 10 dodan izljev koji u potpunosti nastoji imitirati originalni egipatski kamen jer su na njemu udubljeni manji dijelovi koji su trebali biti ispunjeni bijelim materijalom (Franković, 2018: 19), ukazujući na to da je umjetnik posvetio posebnu pažnju na preradu ove posude. U posudu s izljevom prerađen je još alabastron iz Mikene (br. 16, Slika 29).

Slika 24 (lijevo) - Riton, HM 2736 (Kato Zakro, 12. dinastija - drugo međurazdoblje) (prema Phillips, 2008b: 64, br. 106).

Slika 25 (sredina) - Riton, HM A2171 (Katsamba, sredina 18. dinastije) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 262, br. 262).

Slika 26 (desno) - Riton, NMA A2919 (Mikena, Nagada II - 1. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 282-283, br. 592).

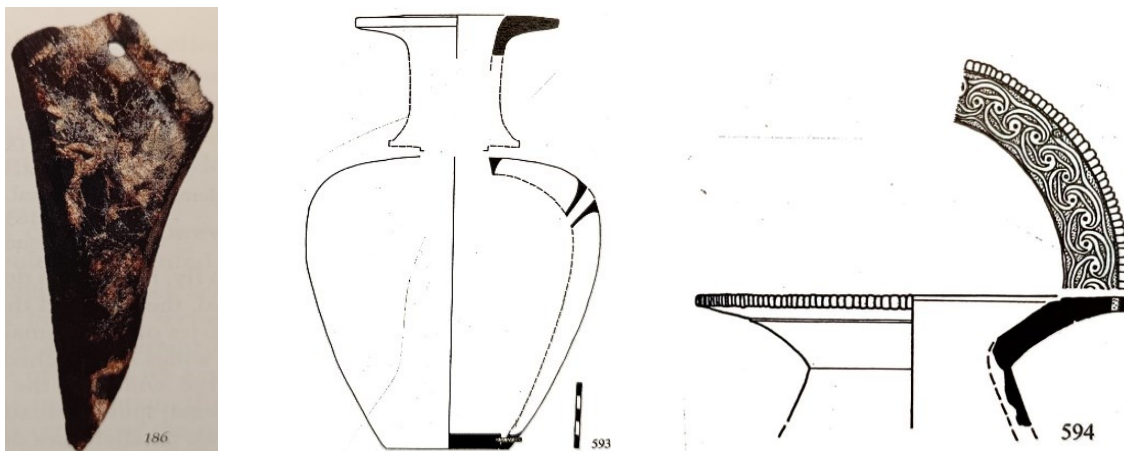
Slika 27 (lijevo) - Posuda s izljevom, HM A2695 (Kato Zakro, 1. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 209-210, br. 208).

Slika 28 (sredina) - Riton, HM A2714 (Kato Zakro, 1. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 207-208, br. 207).

Slika 29 (desno) - Posuda s izljevom, NMA 829 (Mikena, drugo međurazdoblje) (prema Phillips, 2008b: 280, br. 590).

Posebno je istaknut fragment zdjele koji je pretvoren u amulet (**br. 15, Slika 30**). Ovo je jedini takav primjerak. Kako je na njemu izbušena rupa, vjerojatno se namjeravao nositi oko vrata. Prvo se vjerovalo da je ovo vrsta amuleta u obliku noge (Karetsou *et al.*, 2001: 191, br.

186), ali Phillips (2008b: 206, br. 416) odbacuje tu poveznicu te smatra da je amulet imao magične karakteristike zbog stranog materijala od kojega je napravljen.

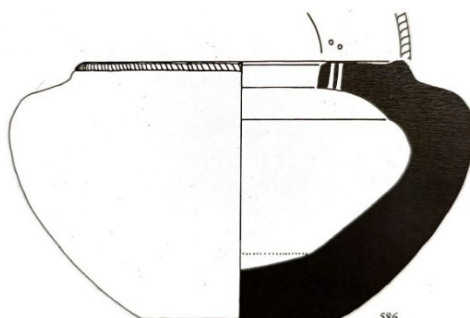
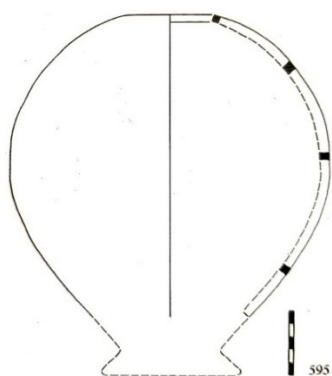
Slika 30 (lijevo) - Amulet, KSM MP/70/145 (Myrtos Pyrgos, ranodinastijsko razdoblje ili kasnije) (prema Karetsou et al., 2001: 191, br. 186).

Slika 31 (sredina) - Vrč, NMA 3080 (Mikena, drugo međurazdoblje - 18. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 283, br. 593).

Slika 32 (desno) - Zatvorena posuda, NMA 4926 (Mikena, rana 18. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 284, br. 594).

S obzirom na to da su hibridne posude u Mikeni pronađene u kontekstima koji prethode mikenskoj industriji proizvodnje kamenih posuda, one su najvjerojatnije došle s Krete (Phillips, 2008a: 85), pogotovo ako uzmemo u obzir sličan način na koji su prerađene kao i one pronađene na Kreti. Jedini alabastroni koje su kasnije preradili Minojci, a koji su pronađeni u grobnicama, su oni koji su otkriveni u Mikeni (**br. 16, 17, 18, 21 i 22**) (Phillips, 2008a: 52). Dva alabastrona (**br. 17 i 22, Slike 31 i 33**) pretvorena su u vrč, tako što su okrenuti naopačke te im je rupa izbušena na originalnom dnu posude koje tada postaje novi otvor. Posebno je zanimljiv alabastron **br. 17** uz kojeg je ostalo sačuvano pet igala pomoću kojih su se pričvršćivali novi dijelovi posude (vrat i ručka). S alabastronom koji je prerađen u zatvorenu posudu (**br. 18, Slika 32**) također je ostala sačuvana jedna igla. One nam pokazuju jedan od načina na koji su Minojci preoblikovali egipatske posude, odnosno koristili su brončane igle kako bi pričvrstili nove dijelove originalnim posudama. Jednoj posudi iz Mikene dodana je kanelira (**br. 20**), a sferoidnoj posudi (**br. 23, Slika 34**) urezan je ukras u obliku užeta i izbušene su tri rupe na

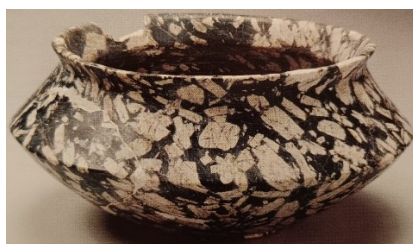
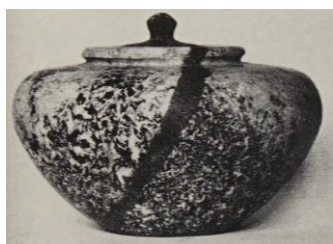
obodu, možda za dodavanje ručke ili vrata. Zanimljivo je da su hibridne posude iz Mikene jedine na kojima je dodan ukras (osim možda **br. 11** iz Kato Zakra kojoj je otvor izrezbaren). Tijekom prerađivanja, alabastronu **br. 16** dodani su zlatni listići, alabastronu **br. 18** urezana je linija oko oboda i rub je dekoriran, posudi **br. 20** dodana je kanelira, a sferoidnoj posudi **br. 23** ukras u obliku užeta. Moguće je da su se dodatno ukrašavale upravo zato što su se izvozile, posebice ako uzmemo u obzir da je većina hibridnih posuda u Mikeni pronađena u bogatim grobnicama (Phillips, 2008a: 85).

Slika 33 (lijevo) - Vrč, NMA 3252 (Mikena, 12. dinastija - drugo međurazdoblje) (prema Phillips, 2008b: 284-285, br. 595).

Slika 34 (sredina) - Sferoidna posuda, NMA 2778 (Mikena, 1. - 4. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 277-278, br. 586).

Slika 35 (desno) - Posuda, HM Λ47 (Knos, 18. dinastija - treće međurazdoblje) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 203, br. 200).

Slika 36 (lijevo) - Posuda s visokim ramenima, HM 2883 (Katsamba, 1. dinastija ili kasnije) (prema Warren, 1969: 110, tip 43D1).

Slika 37 (sredina) - Zdjela, HM Λ611 (Isopata, ranodinastijsko razdoblje) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 240-241, br. 238).

Slika 38 (desno) - Posuda, HM Λ608 (Isopata, 18. dinastija) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 240-241, br. 239a).

Nekoliko posuda pretvoreno je u zatvorene posude (**br. 3, 13, 18 i 21, Slike 32, 35 i 36**). Za posudu iz Isopate (**br. 8, Slika 38**) nije sigurno je li trebala biti zatvorena posuda. Za posudu iz Katsambe (**br. 13, Slika 36**) posebno je napravljen poklopac.

Za neke hibridne posude nije jasno u kakve posude su se namjeravale preraditi. Fragment od vrča (**br. 1**) je raspiljen i izbušen, a fragment zatvorene posude (**br. 16, Slika 29**) ima tragove pilanja. Dvije su zdjele iz Isopate prerađene (**br. 7 i 8, Slike 37 i 38**), a zdjela **br. 8** je možda namijenjena da bude gornji dio zatvorene posude.

6.2.2. Imitacije⁷⁹

Tijekom RM i ranog SM razdoblja imitirale su se suvremene egipatske kamene posude, dok su se tijekom KM razdoblja najčešće imitirale posude iz Starog i Srednjeg kraljevstva. Egipatske posude mogle su se lako imitirati u kretskom kamenu, vapnencu ili travertinu (Wengrow, 2009: 148), a te imitacije često su se pronalazile zajedno s lokalnim minojskim posudama (Legarra Herrero, 2011: 273).

Spomenuto je u poglavlju 5.1. da su imitacije iz RM razdoblja pronađene u grobnicama u Mesari i Mochlosu, a datiraju se u rasponu od RM II do SM I. Rane minojske imitacije iz Mesare i Mochlosa oponašaju cilindrične posude s izvijenim obodom i dnom te posude s višim vratom⁸⁰ koje su se koristile za vrijeme Starog kraljevstva i dijelom u prvom međurazdoblju, dok u Mochlosu pronalazimo još imitacije posuda sa kratkim izvijenim obodom i alabastrona (Warren, 1969: 71-72, 75-75, tip 28.A i 30.D; Bevan, 2003: 59). Imitacije iz ta dva područja nisu u potpunosti iste jer one iz Mochlosa imaju kraće, više četvrtaste rubove i baze te nagnute strane, karakteristične za forme iz prvog međurazdoblja i rane 12. dinastije (Bevan, 2003: 59). Bevan (2004: 112; 2007: 96-97) nabroja pet karakteristika ranih minojskih imitacija: 1. izrađene su od lokalnog travertina i dolomitskog vapnenca koji kopira egipatski travertin i anortozitni gnajs; 2. minijaturne su verzije egipatskih originala; 3. imitiraju najčešće suvremene egipatske forme posuda; 4. nisu dosada pronađene u Knosu; 5. mogu se podijeliti u dvije grupe: prvu čini skupina iz Mesare (datiraju se u RM IIB-III i imitiraju posude iz Starog kraljevstva i prvog međurazdoblja), a drugu skupina iz Mochlosa (datiraju se u SM I i imitiraju posude iz kasnog

⁷⁹ S obzirom na količinu minojskih imitacija i ograničenost ovoga rada, neće biti spomenute pojedinačno sve imitacije, već će se istaknuti reprezentativni oblici za određenu skupinu imitacija. Za više informacija o svim minojskim imitacijama, vidi Cucuzza (2000), Bevan (2003, 2007) i Phillips (2008a, 2008b).

⁸⁰ Posude s višim vratom još se nazivaju i minijaturne amfore (Warren, 1969: 71-72, tip 28.A; Phillips, 2008a: 59, fusnota 214).

prvog međurazdoblja i 12. dinastije). Kao dva primjera imitacija posuda iz Starog kraljevstva možemo uzeti cilindričnu posudu (HM Λ 1294) iz Mochlosa i posudu s višim vratom/pitos (HM Λ 1665) iz Platanosa (**Slika 39**) (Karetsou *et al.*, 2001: 34, 42-43, br. 14 i 25b⁸¹; Phillips, 2008b: 203, 228, br. 407 i 461), a kao primjerke imitacija posuda iz prvog međurazdoblja i ranog Srednjeg kraljevstva posudu sa izvijenim obodom/pitos iz Aja Trijade (HM Λ 655), cilindričnu posudu (HM Λ 1637) iz Platanosa (Karetsou *et al.*, 2001: 38, 43, br. 19a i 25e⁸²; Phillips, 2008b: 22, 227-228, br. 25 i 460) te minijaturni alabastron (HM 554) iz Gournije (**Slika 40**) (Bevan, 2003: 61, fig. 4:2h). Imitacije iz RM razdoblja nisu brojne te su skoro sve pronađene u grobnicama, ali to ne znači nužno da su povezane isključivo s pogrebnim kontekstima. Nalazi iz RM razdoblja dolaze iz pogrebnih konteksta, zbog toga što su RM arheološka nalazišta većinom grobnice i groblja, a jako je malo naselja pronađeno iz toga vremena (Phillips, 2008a: 41). Na primjer, cilindrične posude sa izvijenim obodom i dnom pronađene su isključivo u grobnicama, ali kako su njihove unutrašnjosti pažljivo izdubljene, vrlo su vjerojatno korištene kao spremnici, a ne ukopni prinosi (Phillips, 2008a: 72-73). Iako je to vrlo teško dokazati, moguće je da su se koristile slično kao u Egiptu i da su sadržavale ulje ili mast za pogrebne rituale (Phillips, 2008a: 41). Phillips (2008a: 61-62) nije u potpunosti uvjerena da su posude s višim vratom egipatske imitacije, smatrajući da neke slabo nalikuju na egipatske primjere i da su se mogle razviti lokalno na Kreti bez vanjskog utjecaja.

Slika 39 (lijevo) - Pitos, HM Λ 1665 (Platanos) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 34, br. 14).

Slika 40 (desno) - Minijaturni alabastron, HM 554 (Gournija) (prema Warren, 1969: P2).

⁸¹ Slike za posude pod brojevima 25b i 25c su zamijenjene (Phillips, 2008b: 203, fusnota 1059).

⁸² Slike za posude pod brojevima 25e i 25g su zamijenjene (Phillips, 2008b: 228, fusnota 1177).

Plitke karinirane zdjele izrađivale su se u Egiptu od 4. do 6. dinastije, a na Kreti su pronađena dva ulomka njihovih imitacija. Ulomak keramičke imitacije (AM AE 942) datira se u SM IIA, a ulomak od obsidijana (HM Λ591) u SM IB-II (Warren, 1969: 75, tip 30.C; Phillips, 2008b: 99, 102, br. 164 i 172). Oba su pronađena u Knosu u kontekstu kuća. Postoji još jedan fragment iz Knosa kojemu nije određen kontekst (Phillips, 2008b: 119, br. 213).

U SM III razdoblju pojavio se keramički riton koji je imao oblik sličan egipatskom alabastronu tipa C iz drugog međurazdoblja, ukazujući na to da se možda imitirao oblik alabastrona za izradu ritona. Međutim, na Kreti su otkriveni samo alabastroni tipa B iz SM III razdoblja te je zbog toga teško dokazati pokušaj imitacije (Phillips, 2008a: 51).

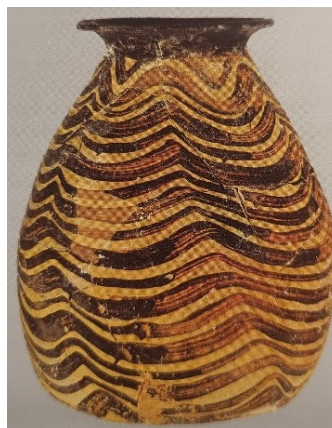
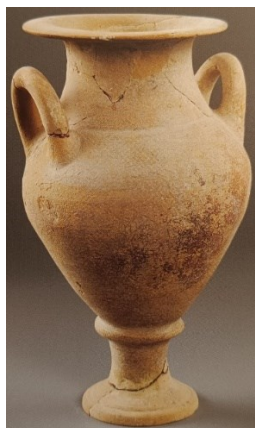
Posebnu skupinu čine minojske keramičke amfore koje se pojavljuju u SM III, a za koje se ne slažu svi da su imitirale egipatske oblike. Evans (1921: 415-417) je prvi predložio da te amfore imitiraju egipatske alabastrone iz Srednjeg kraljevstva. S druge strane, Phillips (2008a: 58-59) se ne slaže da imitiraju egipatske posude ni amfore, prvenstveno zbog neujednačene kronologije jer se najraniji minojski primjerci pojavljuju prije egipatskih. Cucuzza (2000: 105) pak smatra da imitiraju amfore iz Kanaana, čiji su primjerci pronađeni u Komosu. Ove minojske amfore imaju jajoliko tijelo, izvijeni obod, dvije duge vertikalno postavljene ručke na ramenima te valjkasto dno koje je izrađivano zasebno (**Slika 41**). Od njihovog oblika ističe se greben na donjem dijelu tijela koji se spaja sa dnom (Phillips, 2008a: 56). Njihova forma podsjeća na amforu sa imenom Tutmozisa III. iz Katsambe⁸³. Međutim, najraniji primjeri ovih amfora pronađene su u Maliji i Kamilariju u SM III kontekstu te su starije od egipatskih koje se datiraju u početak 18. dinastije (Phillips, 2008a: 57-58). Ove amfore izrađivat će se i u KM I razdoblju te će postati duže i dodat će im se još jedan greben na spoju vrata i tijela (Phillips, 2008a: 58)⁸⁴. Ovakve amfore pronađene su u Knosu, Festu i Aja Trijadi. Ranije amfore imale su funkciju skladištenja dobara (kao i u Egiptu), dok su kasnije imale drugačiju funkciju, možda ritualnu, s obzirom na to da su one u Festu pronađene u kontekstu svetišta (Phillips, 2008a: 57-58). Teško je dokazati jesu li ove minojske amfore imitacije egipatskih, zbog kronoloških neslaganja i njihove drugačije namjene, ali i zato što postoji velika mogućnost da su one originalno minojska ideja (Phillips, 2008a: 58-59) ili možda imitacije amfora iz Kanaana (Cucuzza, 2000), posebice ako uzmemo u obzir da su egipatske amfore iz Novog kraljevstva imitirale one iz Kanaana (Phillips, 2008a: 55, 102).

⁸³ Vidi poglavlje 5.3. i tablicu 1.

⁸⁴ Za podjelu ovih amfora u tipove, vidi Cucuzza (2000).

Posude s visokim ramenima s kraja preddinastijskog razdoblja i Starog kraljevstva pronađene su na Kreti u kasno SM i u KM razdoblju (Phillips, 2008a: 67). Jedina njihova u potpunosti očuvana imitacija (HM Λ7) pronađena je u Praisosu u neodređenom kontekstu te se datira u širok raspon od SM III do KM IIIA1 (Warren, 1969: 75, tip 30.A; Karetsou *et al.*, 2001: 216, br. 215; Phillips, 2008b: 242, br. 494). Također je jedinstvena po tome što ima blago konkavan donji dio tijela, što se ne primjećuje na egipatskom tipu posude (Phillips, 2008a: 67).

Minojski keramički visoki alabastron pojavljuje se u KM IB, a koristio se do KM IIIA1 (Warren, 1969: 171, br. 21; Phillips, 2008a: 51). Većina je napravljena od fine keramike sa naslikanom dekoracijom. Visoki alabastron imitira egipatski tip C alabastrona te ima isti vrat/obod kao posude iz 18. dinastije, iako je zanimljivo da tip C alabastrona iz 18. dinastije nije pronađen na Kreti (Phillips, 2008a: 51). Jedan primjerak minojskog visokog alabastrona (HM Π2997) pronađen je u Aja Trijadi te se datira u KM IB (Phillips, 2008b: 14, br. 8)⁸⁵. Oslikan je valovitim horizontalnim linijama tamne boje, a obod je također obojan tamnom bojom (**Slika 42**).

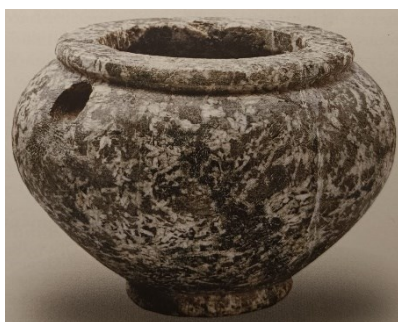
Slika 41 (lijevo) - Amfora, HM Π15082 (Kamilari, SM III-KM IA) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 228, br. 225).

Slika 42 (desno) - Visoki alabastron, HM Π2997 (Aja Trijada, KM IB) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 204, br. 201).

Tijekom razdoblja novih palača imitirale su se sferoidne posude s plosnatim vratom koje su se u Egiptu izrađivale u preddinastijskom razdoblju i u Starom kraljevstvu, a uvozile su se tijekom cijelog minojskog razdoblja na Kreti (Phillips, 2008a: 69, 71). Pronađene su duž otoka

⁸⁵ Za slične primjerke, vidi Phillips (2008b: 50, 106, 224, br. 76, 176A i 453).

na različitim lokacijama (Gournes, Kamilari, Palaikastro, Tsoutsouros, Pinies, Katsamba, Knos, Aja Trijada, Angeliana), a prepoznaju se u odnosu na originale prema materijalu (kretska kamen) i manjoj veličini (**Slika 43**) (Phillips, 2008a: 70). Osim što su preuzeli neke egipatske karakteristike (deblji i ravniji vrat, deblji presjek i visoko rame), Minojci su na ove imitacije dodali i minojske karakteristike u izradi posuda, kao što su nekoliko redova horizontalnih kanelira i obodi sa zrakastim ili koncentričnim žljebovima (Phillips, 2008a: 70). Ručke su nekima perforirane, nekima ne, a većina ima povišenu bazu (Phillips, 2008a: 70). Ove imitacije izrađene su od tvrdog kamena i imitiraju unutarnji bazni prsten kao na egipatskim posudama (Warren, 1969: 74-75, tip 30.A), iako Phillips (2008a: 71) ukazuje na to da minojske imitacije imaju povišenu bazu, što nije karakteristika egipatskih uvoza ovih posuda pronađenih na Kreti. Ove imitacije pokazuju kako su Minojci ujedinili egipatske i minojske karakteristike u jednu posudu te time stvorili novi oblik. Osim što su imitirane, dva primjera ovih posuda (**br. 20 i 23**) također su prerađeni i pretvoreni u minojske oblike.

Slika 43 (lijevo) - Sferoidna posuda s plosnatim vratom, HM Λ2083 (Katsamba, SM III-KM I) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 214, br. 213a).

Slika 44 (sredina) - Sferoidna posuda, HM Λ2146 (Mavro Spelio, KM I) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 215, br. 214).

Slika 45 (desno) - Posuda u obliku srca, HM Λ178 (Kalyvia, KM IIIA) (prema Karetsou *et al.*, 2001: 212, br. 211b).

Posebno je zanimljiva imitacija sferoidne posude iz Mavro Spelia (Knos) (HM Λ2146) koja se datira u KM I razdoblje (Karetsou *et al.*, 2001: 215, br. 214; Phillips, 2008b: 140, br. 267). Na posudi je započeto bušenje rupe, ali nije dovršeno (**Slika 44**). Vrlo je moguće da se namjeravalo dodati lijevak na posudu, čime bi se ona pretvorila u posudu s izljevom. Upravo je zbog toga ova imitacija zanimljiva jer, osim što imitira egipatsku posudu, također ju se

namjeravalo preoblikovati u drugi tip posude, čime bi ona možda bila pokušaj imitacije hibridne posude (Bevan, 2003: 69).

Viši oblik sferoidnih posuda sa perforiranim ručkama Warren (1969: 75, tip 30.B) naziva „posude u obliku srca“ te smatra da su dvije takve posude iz Kalyvije (HM Λ178) (**Slika 45**) i Palaikastra (HM Λ 909) imitacije egipatskih originala. Phillips (2008a: 75; 2008b: 54, 212-213, br. 85 i 429) ne smatra da su one imitacije sferoidnih posuda jer se dosta razlikuju od njih. U tu skupinu nadodaje još jednu posudu iz Archanesa (HM Λ3316) (Phillips, 2008b: 41, br. 61) te smatra da ona i jedan primjer iz Kalyvije imitiraju visoki tip sferoidne posude.

6.3. Egipat

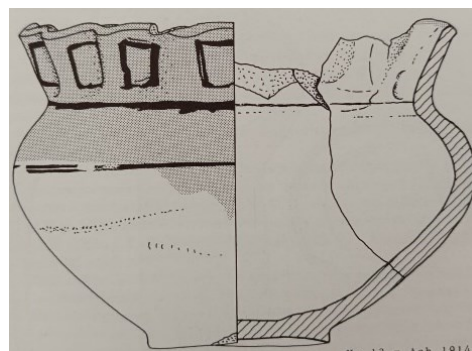
6.3.1. Imitacije

U Egiptu dosada nije pronađena nijedna hibridna minojsko-egipatska posuda, već samo imitacije. Usto, nije pronađen veliki broj egipatskih imitacija minojskih posuda, pogotovo onih za koje se sigurno zna da su imitacije. Međutim, Egipćani su imitirali one posude koje su uvezili i koje su u tom vremenu bile popularne i na Kreti, pokazujući time da su pratili trendove trenutnoga razdoblja. Tijekom Srednjeg kraljevstva uvezili su i imitirali kamares keramiku, a tijekom Novog kraljevstva ritone. Kada bi egipatski keramičari izrađivali imitacije minojskih posuda, koncentrirali su se na dekorativne elemente (npr. polikromija) i ukrasne oblike oboda posuda (Barrett, 2009: 223). Neki su imitirali minojske forme, bez da su preuzeli i minojsku dekoraciju, dok su drugi ukrašavali minojskom dekoracijom egipatske forme posuda (Barrett, 2009: 224). Tehnike izrade, kao što su priprema gline i metode kaljenja, bile su u potpunosti egipatske (Barrett, 2009: 223-224).

Imitacijska keramika pronađena je u Lahunu, Haragi i Lishtu, gdje je također pronađena kamares keramika, te se datira u razdoblje Srednjeg kraljevstva. Možda je najpoznatija egipatska imitacija kamares keramike posuda naboranog oboda (BM 1890,1106.15) pronađena u Lahunu (**Slika 46**) (Kemp i Merrillees, 1980: 70, Ka.20, fig. 28; Karetsou *et al.*, 2001: 50, br. 26; Barrett, 2009: 214)⁸⁶. Na posudi su korištene crvena i bijela boja, ima ukrase u obliku kružnica i križića, a imitira kamares posudu iz SM IA razdoblja. Također je u Lahunu pronađen fragment druge posude s naboranim obodom (BM 1890,1106.17) (Kemp i Merrillees, 1980: 72,

⁸⁶ Danas je posuda rekonstruirana iz fragmenata. U Petrie (1891: 9, pl. I.8) može se vidjeti koji su fragmenti originalno pronađeni.

Ka.22, fig. 27). Dvije su slične posude naboranog oboda (AM 1914.684, UCL 18718) pronađene u Haragi u grobnici 326 (**Slika 47**) (Engelbach i Battiscombe, 1923: 11, pl. X.8 i XLI.98W; Kemp i Merrillees, 1980: 39, Ha.13, Ha.14, fig. 17). Vjeruje se da su imitacije posuda s naboranim obodom iz Harage zapravo druga generacija imitacija, odnosno da imitacije iz Lahuna imitiraju originalne minojske posude naboranog oboda, dok one iz Harage imitiraju imitacije iz Lahuna (Kemp i Merrillees, 1980: 39; Aston, 2015: 5). Fragment posude pronađen u kontekstu drugog međurazdoblja u Tell el-Dabi sličan je posudama s naboranim obodom iz Harage (Aston, 2015). Taj fragment dio je posude koja je imitirala one iz Lahuna i Harage (Aston, 2015: 5).

Slika 46 (lijevo) - Imitacija kamares posude s naboranim obodom, BM 1890,1106.15 (Lahun, Srednje kraljevstvo) © British Museum

Slika 47 (desno) - Imitacija kamares posude s naboranim obodom, AM 1914.684 (Haraga, Srednje kraljevstvo) (prema Kemp i Merrillees, 1980: 38, fig. 17).

Nadalje je u Lahunu pronađen dio posude (BM 1890,1106.7), danas rekonstruirane⁸⁷, sa dekoracijom u obliku vertikalnih linija (**Slika 48**) (Engelbach i Battiscombe, 1923: pl. XXXVIII; Kemp i Merrilles, 1980: 70, Ka.21, fig. 29). Posuda imitira kamares keramiku, a također je nekada imala dvije ručke. Uz skoro cjelovite posude, pronađeno je u Lahunu i nekoliko fragmenata imitacija kamares keramike. Jedan od njih je fragment posude za piće (BM 1890,1106.3) koja imitira minojski vrč (Kemp i Merrillees, 1980: 74-75, Ka.26, fig. 31). Fragment posude za piće ima na sebi ukrase u bijeloj, žutoj i crvenoj boji. Dva fragmenta sa spiralnim motivima (BM 1890,1106.4, BM 1890,1106.5) možda su imitacije, iako Kemp i

⁸⁷ Za originalno pronađeni dio posude, vidi Petrie (1891: 10, pl. I.13).

Merrillees (1980: 57, 72, Ka.23, Ka.24, fig. 30) smatraju da ne moraju nužno imati poveznice s minojskom ikonografijom⁸⁸.

Za dva fragmenta iz Lishta (MMA L.21-22.234) nije sigurno jesu li bili dio minojskog uvoza ili egipatske imitacije (Kemp i Merrillees, 1980: 3, Li.2, Li.4, pl. 2, fig. 1; Davis, 2016: 70-71), a Davis (2016: 71, pl. XXXV: A) još smatra da je ulomak (MMA 22.1.1640) sa crnom dekoracijom u obliku zvijezda ili rozeta (?) vjerojatno imitacija, dok je u katalogu *Crete-Egypt* (Karetsou *et al.*, 2001: 52, br. 29b) taj ulomak naveden kao dio minojske posude. S obzirom na to da je u Lishtu pronađena kamares keramika i da se grad nalazio blizu Lahuna i Harage, vrlo je moguće da se se i tu proizvodile imitacije.

Slika 48 (lijevo) - Imitacija kamares posude, BM 1890,1106.7 (Lahun, Srednje kraljevstvo) © British Museum

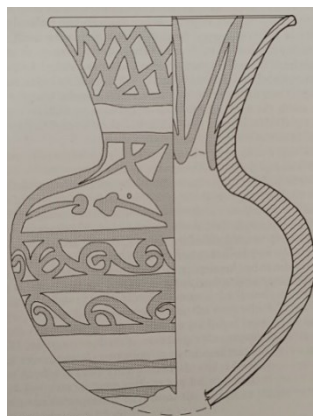
Slika 49 (desno) - Vaza sa cvjetnom dekoracijom, Cairo JdE 92304 (Qubbet el-Hawa, Srednje kraljevstvo)
(prema Kemp i Merrillees, 1980: 176).

Vaza iz Srednjeg kraljevstva (Cairo JdE 92304) pronađena u mjestu Qubbet el-Hawa u grobnici 88 jedan je od najzanimljivijih nalaza koji se povezuju s kamares keramikom (Kemp i Merrillees, 1980: 215-219; Merrillees, 2003: 136-137). Ima crnu prevlaku i dekoraciju u obliku bijelih i crvenih horizontalnih linija te bijelih i crvenih listova i cvijetova po sredini posude (**Slika 49**). Vaza je imala jednu ručku i izljev. Najupečatljiviji dio vaze su cvjetni dodaci na vrhu posude i na otvoru, koji se nisu dobro očuvali. Kemp i Merrillees (1980: 215) i Caloi

⁸⁸ Kemp i Merrillees (1980: 57, 67, 70, Ka.18, Ka. 19., fig. 27) za dva fragmenta sa spiralnim ukrasom (BM 1890,1106.8, BM 1912,0205.286) navode da im nije sigurno porijeklo, odnosno jesu li egipatske imitacije ili minojski uvozi, iako ih kasnije u opisu slike navode kao imitacije SM keramike. Danas je analizom neutronske aktivacije dokazano da su ta dva fragmenta porijeklom sa Kreta (Karetsou *et al.*, 2001: 50, br. 27b; Aston, 2015: 5). Pronađeno je još tri fragmenta sa polikromnim ukrasom (BM 1890,1106.6, BM 1890,1106.1, BM 1890,1106.2), za koje Kemp i Merrillees (1980: 57, 72, 75-76, Ka.25, Ka.27, Ka.28, fig. 31 i 32) ne smatraju da imaju sigurne poveznice s Kretom.

(2013: 366) drže da je vaza egipatska imitacija kamares keramike, a ne uvoz, iako nije pronađena sigurna paralela na Kreti. Slične posude sa cvjetnom dekoracijom mogu se primijetiti na zidnim slikama u tebanskim grobnicama, gdje su prikazane kako ih donose izaslanici iz Keftiu⁸⁹, iako primjer iz Qubbet el-Hawe nije direktna paralela.

Spomenut ćemo dvije posude koje nisu konkretna imitacija minojskih posuda jer im oblik nije minojski, ali je njihova dekoracija moguće nastala pod utjecajem Krete. U Lishtu u grobnici 879 otkrivena je zanimljiva vaza s dekorativnim dupinima i pticama iz Srednjeg kraljevstva (MMA 22.1.95) (**Slika 50**). Oblik je vaze levantski, ali su dekorativni dupini upućivali na mogući minojski utjecaj jer su dupini bili popularni motiv na Kreti. Kemp i Merrillees (1980: 220-221) smatraju da su dupini vrlo vjerojatno minojski utjecaj, iako ukazuju na to da se paralele dekorativnih ptica mogu pronaći na drugim posudama u Lishtu. S druge strane, Hankey i Leonard (1998: 30-31) nisu uvjereni u minojski utjecaj. Druga vaza s minojskim ukrasom (UPM BO 10738) otkrivena je u Buhenu (Nubija) u grobnici K5 (**Slika 51**). Njezin je oblik tipičan za Srednje kraljevstvo, ali crvena dekoracija u obliku trokuta, horizontalnih linija i spirala upućuje na minojski utjecaj (Kemp i Merrillees, 1980: 102-104, fig. 35; Barrett, 2009: 214; Aston, 2015: 7).

Slika 50 (lijevo) - Vaza s dekorativnim dupinima i pticama, MMA 22.1.95 (Lisht, Srednje kraljevstvo) © Metropolitan Museum of Art

Slika 51 (desno) - Vaza s minojskim ukrasom, UPM BO 10738 (Buhen, Srednje kraljevstvo) (prema Kemp i Merrillees, 1980: 103, fig. 35).

⁸⁹ Vidi poglavlje 4.2.6. i Sliku 5.

Ritoni su se počeli imitirati u Egiptu na kraju drugog međurazdoblja ili na početku Novog kraljevstva (Koehl, 2006: 65). Često su se izrađivali od fajanse, a najveći je broj pronađen u Tell el-Dabi i Nubiji. Od oblika, u Egiptu je imitiran samo konični tip III CV, a njihovi profili dolaze od primjeraka iz KM IA razdoblja te imaju rašireni ili zaobljeni obod (Koehl, 2006: 65). Prikazi ritona mogu se vidjeti u tebanskim grobnicama⁹⁰.

U Tell el-Dabi pronađen je ulomak oboda sa ručkom (Cairo TD-2763) te tri skoro cjelovita ritona (Cairo TD-8101, TD-7545) (Karetsou *et al.*, 2001: 148, br. 126; Koehl, 2006: 239, E6-9). Svi primjerci iz Tell el-Dabe izrađeni su od keramike i datiraju se u ranu 18. dinastiju. Cjelovite imitacije ritona pronađene su u Deir el-Medini (Cairo 2717) i u grobnici u Sakari (BM 67175) (Koehl, 2006: 238-239, E1, E5). Riton od fajanse iz Abidosa (MFA 00.702), pronađen u grobnici D11, ima zanimljiv spiralni ukras po sredini tijela te ukras u obliku crnih trokuta ispod oboda (**Slika 52**) (Freed, 1982: 154-155, br. 161; Koehl, 2006: 239, E4; Aruz *et al.*, 2008: 428-429, br. 283). Ukrasi u obliku trokuta dio su egipatske ikonografije, a mogu se primijetiti i na drugim imitacijama ritona, kao što su spomenuti riton iz Sakare te ritoni iz Tuna el-Gebela, Kubana i Armine. Riton od fajanse iz Tuna el-Gebela (BM EA 22731), datiran u 18. dinastiju, detaljno je ukrašen tamno-plavom i crnom bojom i to u sedam redaka (Freed, 1982: 154, br. 160; Koehl, 2006: 240, E13). Prvi redak ukrašen je vertikalnim, a drugi horizontalnim linijama. Sljedeća četiri retka naizmjenično su ukrašeni trokutima i četverokutima, a zadnji redak, odnosno vrh, ukrašen je lotosovim laticama ili listovima (**Slika 53**). Riton iz grobnice u Armini (Nubija) (Cairo JdE 89741) jedini je primjerak sa okomitom i zaokrenutom ručkom, a riton iz grobnice u Kubanu (Nubija) možda na sebi ima nacrtane cvjetove papirusa i vazuu (Koehl, 2006: 238-239, E2, E12). Ulomci ritona pronađeni su još u dvjema grobnicama u Sidmatu (UCL 18831) (Koehl, 2006: 238-239, E3, E10). Postoji još nekoliko imitacija ritona za koje se ne zna točan kontekst pronalaska (Karetsou *et al.*, 2001: 148, br. 125; Koehl, 2006: 239, E11). Možemo primijetiti da je većina ritona pronađena u grobnicama, a jedan fragment iz Tell el-Dabe pronađen je u jami za prinošenje žrtve. Konteksti pronalaska ritona mogli bi ukazivati na njihovu ritualnu funkciju, a to bi nadalje pokazalo da su možda Egipćani znali za njihovu namjenu te da su ih koristili na isti način kao i Minojci (Kelder *et al.*, 2018: 10).

Na kraju, u Anibi (Nubija) u grobnici SA 17 iz Novog kraljevstva pronađena je imitacija alabastrona iz KM I razdoblja (Kemp i Merrillees, 1980: 242-244). Alabastron ima zdepasto

⁹⁰ Vidi poglavlje 4.2.6. i Sliku 5.

tijelo, ravnu bazu, širok obod te tri vertikalne ručke. Zasada je to jedini takav pronađen primjerak.

Slika 52 (lijevo) - Riton od fajanse, MFA 00.702 (Abidos, 18. dinastija) © Museum of Fine Arts, Boston

Slika 53 (desno) - Riton od fajanse, BM EA 22731 (Tuna el-Gebel, 18. dinastija) © British Museum

6.4. Analiza

Prilikom procjenjivanja što je bilo strano nekoj kulturi trebamo biti vrlo oprezni. Obično imamo pogrešnu tendenciju da pretpostavimo kako su ljudi u prošlosti imali svijest o stranim predmetima kao što to imamo mi danas (Panagiotopoulos, 2012: 52). Ako bismo mi prepoznali neku egipatsku kamenu posudu kao strani predmet na Kreti, ne znači da su Minojci toga vremena mislili isto. Neke posude možda nikad nisu smatrane stranim u novoj sredini (Panagiotopoulos, 2012: 56; Franković, 2018: 17). Moramo uvijek imati na umu da postoji razlika u percepciji stranog u modernom i u antičkom svijetu (Franković, 2018: 17). Naše sadašnje znanje o posudi utječe na to kako mi mislimo da se njezina vrijednost percipirala u prošlom vremenu, a to mišljenje se može u potpunosti razilaziti od stvarne percepcije koju su imali drevni ljudi Krete i Egipta (Franković, 2018: 22). Mi bismo iz naše perspektive automatski pretpostavili da su egipatske posude na Kreti i minojske u Egiptu bile egzotične te da su ih ljudi takvima smatrali, ali to može biti u potpunosti daleko od istine. Kako su ljudi toga vremena percipirali te posude mi možda nikada nećemo znati.

Ne možemo sa sigurnošću znati jesu li egipatske posude imale veliku vrijednost kretske eliti jer ni ne znamo jesu li oni u potpunosti shvaćali porijeklo tih posuda (Franković, 2018: 23). Pitanje je jesu li vlasnici tih posuda znali da one dolaze iz Egipta. To jedino možemo nagađati.

Isto vrijedi i za kretske keramike koja je pronađena u Egiptu. No, možemo sigurno pretpostaviti da su prepoznavali da te posude nisu lokalne, nego da su došle iz strane države (Panagiotopoulos, 2012: 53). Iako možda nisu poznavali dobro stranu kulturu, poznavali su svoju i mogli su sigurno prepoznati kada joj nešto ne pripada. Međutim, u nekom trenutku strane posude mogu se prestati percipirati kao takve te se zapravo uklopiti u lokalnu kulturu i postati dio nje. Ponekad se strani predmeti ne odvajaju od lokalnih te se koriste zajedno (Hahn, 2006: 226). U tom slučaju te posude više nisu strane, nego su dio domaće kulture te se percepcija o njima mijenja. U trenutku kada uvezena posuda dođe u drugu državu, ona je još uvijek strani proizvod, ali ona postaje sve manje strana što se više koristi i što se manje uvoze njezini isti primjerci (Panagiotopoulos, 2012: 53). Naravno, to ne vrijedi isključivo za posude, već za sve predmete, ali i za ikonografiju i rituale. Primjer možemo vidjeti u uvozu božice Taueret na Kretu, koja je s vremenom promijenila svoje karakteristike te postala minojski genij (Panagiotopoulos, 2012: 53)⁹¹.

Bez obzira na to jesu li Minojci smatrali egipatske posude stranima ili ne, ne možemo zanemariti da je veliki broj njih pronađen u grobnicama i u palačama, pokazujući da su imale određenu vrijednost. Ujedno su i hibridne posude i imitacije većinom pronađene u grobnicama i palačama te njihovoj okolini. Hibridne su posude pronađene u palačama i grobnicama na Kreti i u bogatim grobnicama u Mikenima, što sugerira da se razmjena vršila među visoko pozicioniranim osobama (Phillips, 2008a: 86). S obzirom na njihov ograničen broj, kontekst pronalaska, ali i poseban način izrade, koji pokazuje veliki osjećaj za detalje, vrlo je vjerojatno da su hibridne posude bile namijenjene eliti. Konzumacija stranih predmeta povećavala je društveni prestiž i utvrđivala društvenu nejednakost (Panagiotopoulos, 2012: 58). Što su strani predmeti dostupniji, sve više se smanjuje njihova uloga statusnog simbola (Colburn, 2008: 220).

Zašto su Minojci egipatske posude prerađivali u svoje oblike? Jesu li ih time zapravo željeli približiti svojoj kulturi i pretvoriti ih u oblik koji im je poznat? Možda je takva posuda smatrana više sirovinom nego predmetom visoke vrijednosti (Franković, 2018: 20). S druge strane, znamo da su se egipatske posude čuvale i da su bile dio grobnih priloga, što ukazuje na to da su ipak imale određenu vrijednost. Zašto su onda neke prerađene, a neke ostavljene takvima kakve jesu? Trebamo li u tome prepoznati individualan odnos prema stranim posudama? Netko ih je možda smatrao samo sirovinama, a netko je u njima vidio njihovu

⁹¹ Vidi poglavlje 5.2.

vrijednost kao gotove proizvode iz strane zemlje. Jako je teško pogoditi o čemu je točno riječ jer nažalost nama kao arheolozima ostaju sačuvani samo predmeti, ali njihovu vrijednost, a posebno percepciju koju su o njima imali njihovi vlasnici, možemo samo posredno pretpostaviti (osim u slučaju ako nam je ostao nekakav pisani trag, što je vrlo rijetko). No, možda nam u tome može pomoći posuda iz Mavro Spelia⁹² (HM Λ2146) (**Slika 44**) koja je prvotno imitirala egipatsku posudu, a onda se preradila u posudu s izljevom. Zašto bi majstor prvo imitirao određeni oblik posude pa ga onda pokušao promijeniti? Promjena nije dovršena jer je ostala samo izbušena rupa, pa se pretpostavlja da se namjeravao dodati lijevak. Na sličan način je prerađen, na primjer, alabastron iz Mikene (**br. 16, Slika 29**). S obzirom na to da je malo vjerojatno da je riječ o greški, mora postojati neki drugi razlog. Bevan (2003: 69) je na tome tragu istaknuo da je vrijednost posude ležala u tome što je simbol Egipta, strane zemlje, pretvoren u simbol Krete. To bi zapravo pokazalo da su Minojci, u slučaju hibridnih posuda, bili svjesni da prerađuju egipatske posude, ili barem strane posude, te da su ih namjerno izabrali kako bi im promijenili oblik. Time egipatske posude ne bi bile samo sirovina, već bi imale svoju vrijednost. Možda je upravo zato nastala posuda iz Mavro Spelia jer je njezin vlasnik želio imati primjerak hibridne posude, a u tome trenutku nije imao originalnu egipatsku posudu. Posuda iz Mavro Spelia također nam može pokazati da je sam transformacijski proces bio važan i da su ga umjetnici i vlasnici bili svjesni (Bevan, 2003: 69), čime egipatska posuda ne bi bila gledana kao običan materijal, već kao strana posuda sa svojom vrijednošću koju se htjelo zadržati, ali u minojskom obliku. Međutim, kako je ovo jedini pronađen takav primjerak, a usto je i nedovršen, ne znamo sa sigurnošću kakav je oblik trebala imati te možemo samo teorizirati njezino značenje. Najveći problem predstavlja činjenica da mi ne znamo je li vlasnik znao da se prvotno imitirala egipatska posuda, što možda nije ni bila namjera. Primjer sferoidne posude koja je pretvorena u posudu s izljevom pronađen je u Kato Zakru (**br. 10, Slika 27**), a posuda iz Mavro Spelia moguće je imitacija jedne takve hibridne posude, iako moramo uzeti u obzir da je ona nešto starija od posude iz Kato Zakra.

Trebamo imati na umu da je odnos prema sirovinama bio drugačiji u brončanom dobu nego danas. Bevan (2007: 124) ističe da je Minojce zanimao antikvitet tih posuda, više nego što su ih zanimale kao sirovina. Možda nama djeluje da su egipatske posude služile kao običan materijal za hibridne posude, ali u tome vremenu i sami materijal imao je svoju vrijednost (Franković, 2018: 22). Lijevak koji je nadodan posudi **br. 10** napravljen je od materijala sličnog originalnom, što ističe važnost materijala kao takvog (Franković, 2018: 22). Drugi materijal

⁹² Vidi pri kraju poglavlje 6.2.2.

mogao je služiti za izradu lijevka, ali se namjerno htjelo imitirati originalni materijal. Nadalje, važnost materijala možemo primijetiti na amuletu iz Myrtos Pyrgosa koji je napravljen od fragmenta egipatske zdjele (**br. 15, Slika 30**). Ako ćemo pretpostaviti da je amulet imao magičnu funkciju zbog svoga stranog materijala (porfirit), kako Phillips (2008b: 206, br. 416) predlaže, to znači da je materijal egipatske zdjele kao takav imao magične karakteristike. Time fragment zdjele nije bio obična sirovina, već je zbog svog stranog porijekla bio drugačiji i cijenjen, odnosno magičan. Amulet je pronađen u jednoj kući u Myrtos Pyrgosu te se asocira sa kućnim oltarom (Phillips, 2008b: 206, br. 416), što bi dodatno išlo u prilog njegovoj magičnoj ili ritualnoj funkciji. Možemo samo pretpostaviti je li vlasnik znao da je fragment porijeklom baš iz Egipta.

Ako pogledamo Hahnov (2006) proces prisvajanja, možemo lako razumjeti da su se hibridne posude nakon nekog vremena prestale percipirati kao u potpunosti strani predmeti. Procesom materijalnog prisvajanja, one su svome vlasniku dobile određenu vrijednost, dovoljnu da ih sa sobom ponese u zagrobni život. Procesom objektivizacije posude su inkorporirane u lokalnu kategoriju predmeta, tako što su izmijenjene i pretvorene u minojski oblik posude. Proces inkorporacije teže je dokazati jer nije sigurno na koji su se način posude koristile, jesu li imale uporabnu funkciju ili samo dekorativnu. Proces je transformacije isto teže potvrditi. Kakvu su stvarnu predodžbu Minojci imali o ovim hibridnim posudama, možemo samo nagađati⁹³. Prerađivali su egipatske posude jer su ih htjeli pretvoriti u dobro poznat oblik, bilo zbog funkcionalnih ili estetičkih razloga ili potreba lokalnog stanovništva, te su zbog te promjene originalne posude postale manje strane, a moguće je da se i u potpunosti izgubio njihov strani karakter (Panagiotopoulos, 2012: 57). Njihovo porijeklo nije moralo biti poznato da bi se one cijenile.

U KM razdoblju najviše su se uvozili alabastroni i sferoidne posude te su se oni najviše imitirali (Phillips, 2008a: 42). Imitacije su se možda izrađivale zbog jednostavnog razloga - njihov je oblik bio privlačan ili su bile korisne za pohranu dobara (ulje, mast i slično) (Phillips, 2008a: 42). Na primjer, već je istaknuto kako su se cilindrične posude sa izvijenim obodom i dnom vjerojatno koristile kao spremnici (Phillips, 2008a: 72-73). No, predložen je i treći razlog. U poglavlju 4.3. objašnjeno je kako su egipatske posude u KM razdoblju bile naslijeđene posude iz ranijih vremena ili uvozne posude koje su bile rezultat pljačkanja grobnica u Egiptu. Bevan (2007: 125) smatra da je kretska elita koristila uvezene antikvitete i njihove imitacije jer

⁹³ Za primjer detaljne analize jedne hibridne posude (HM Λ2695) i primjene Hahnovih teza, vidi Franković (2018).

su ih asocirale na egipatske posude koje su se naslijeđivale te su time zapravo htjeli ojačati svoj status i legitimitet te stvoriti fiktivnu lozu predaka. Imitacije su bile poveznica sa prošlošću te su označavale status (Bevan, 2007: 125). Naravno, ova je teorija dokaziva jedino ako sa sigurnošću možemo potvrditi da su neke posude bile dio naslijeđa te da nisu sve došle na Kretu u vremenu kada su i ostavljene. Također je važan faktor je li uopće minojska elita bila svjesna da se radi o stranim posudama, jer ako nije, onda im one nisu imale veliku društvenu vrijednost (Franković, 2018: 23).

Odgovor na pitanje jesu li Minojci znali da su posude egipatske, ovisi i o tome kada su one došle na Kretu. Ako su došle u RM razdoblju, jesu li Minojci u KM razdoblju uopće znali porijeklo tih posuda, a ako su stare egipatske posude došle u KM razdoblju zajedno sa novim, jesu li Minojci vidjeli razliku i je li im to uopće bilo bitno (Franković, 2018: 21)? Možda se za egipatske posude koje su došle u RM i SM razdoblju znalo porijeklo, koje se kasnije zaboravilo, ali je svijest o njihovoj vrijednosti ostala te su se zato imitirale. U tome slučaju njihovo pravo porijeklo više ne bi bilo relevanto. S druge strane, ne možemo zanemariti činjenicu da su se određene stare posude iz Egipta imitirale baš u KM razdoblju i da je tada dobar dio njih uvezen. U ovome slučaju, njihovo je porijeklo možda bilo poznato, a imitacije su se izrađivale upravo zbog toga. Treća je mogućnost u potpunosti nevezana za njihovo porijeklo te su se mogle imitirati zato što su bile estetički privlačne ili korisne. Drugačiji je slučaj u RM i SM razdoblju kada su se imitirale suvremene egipatske posude, koje su se u tom vremenu koristile i u Egiptu, a također su se uvozile na Kretu. Imitacije cilindričnih posuda vrlo su vjerojatno služile kao spremnici (Phillips, 2008a: 72-73), što ukazuje na to da su se rane egipatske imitacije možda izrađivale upravo zbog njihove korisne funkcije, a ne zbog prestiža. Također su imitacijske amfore prvotno imale funkciju spremnika kao i u Egiptu, ali je zanimljivo da su se kasnije koristile u ritualne funkcije.

U slučaju imitacija, ne znamo jesu li korisnici znali da se radi o inspiraciji koja je došla iz Egipta, ali niti da im je to bilo važno. S obzirom na to da su se izrađivale na Kreti, imitacije su zasigurno pripadale određenoj kategoriji predmeta koji su bili poznati Minojcima. Možda su se smatrale i dijelom lokalne kulture. Minojci su mogli izabrati posude koje su im bile poznate i koje im je bilo lako uklopiti u vlastitu materijalnu kulturu. Možda se tako može objasniti zašto su imitirali samo određene posude (Legarra Herrero, 2011: 274) i zašto su pretvarali egipatske posude u svoje oblike. Lokalni umjetnici mogli su imitirati kako bi stvorili nešto novo, a ne kako bi stvorili potpunu imitaciju (Panagiotopoulos: 2012: 57-58), što možemo primijetiti na primjerima imitacija sferoidnih posuda s plosnatim vratom. Također, važno je istaknuti da su

minojske imitacije jako rijetko, ako uopće, bile prave kopije egipatskih originala. Imitacije su obično imale neke karakteristike koje su bile lokalne minojske (Phillips, 2008a: 243). Na primjer, imitacije iz RM i SM doba bile su manje od njihovih egipatskih originala. Usto, imitacije i hibridni oblici nisu bili lako dostupni (Phillips, 2008a: 42, 74).

Ponekad je teško napraviti razliku između lokalnih ljudi koji su prihvatili stranu materijalnu kulturu i stranaca koji su prihvatili lokalnu praksu izrade predmeta jer bi završni rezultat u oba slučaja bio isti (Franković, 2018: 18). Imitacije alabastrona iz KM razdoblja prepoznaju se po tome što su napravljene od lokalnog kretskog kamena. Međutim, sirovi travertin uvezio se na Kretu i od njega su se izrađivale posude, pa je moguće da su neki alabastroni za koje se smatra da su egipatski uvoz zapravo minojske imitacije (Phillips, 2008a: 53). To je svakako teže dokazati.

Situacija je nešto manje složena u Egiptu. Tamo nisu pronađene hibridne posude, a imitirale su se gotovo isključivo kamares keramika i ritoni, jedne od najpoznatijih minojskih posuda. Svaka od tih skupina imitirala se u istom vremenu kada se uvozila, tako da su egipatski umjetnici imali gotove primjere koje su mogli imitirati. Imitacije kamares keramike pronađene su u Lahunu, Lishtu i Haragi, gdje je također pronađena uvezena kamares keramika, a datiraju se u Srednje kraljevstvo. Nažalost, dosta je imitacija pronađeno u fragmentima. Možemo primijetiti da su se često imitirale posude sa naboranim obodom, od kojih su dvije pronađene u Lahunu, dvije u Haragi te jedan fragment u Tell el-Dabi. Nadalje, u Lahunu su još pronađene visoka posuda s dvjema ručkama te fragment posude za piće koja imitira minojski vrč. Neke od njih bile su bogato ukrašene, što možemo vidjeti na primjeru posude iz Lahuna (BM 1890,1106.15) koja ima ukrase crvene i bijele boje u obliku kružnica i križića te na fragmentu posude za piće (BM 1890,1106.3) koja je ukrašena bijelom, žutom i crvenom bojom. U Srednjem kraljevstvu pojavljuju se minojski ukrasi, posebice spirale, te ne začuđuje da su onda neke posude ukrašene minojskim dekorativnim elementima. Vaza iz Buhena ima crvenu dekoraciju u obliku trokuta, horizontalnih linija i spirala, a pretpostavlja se da su dupini na vazi iz Lishta nastali pod minojskim utjecajem.

Ne možemo sa sigurnošću znati jesu li Egipćani znali odakle je potjecala kamares keramika, ni jesu li tome pridavali veliku važnost. Ona se mogla imitirati zbog njene uporabne ili estetske funkcije. Zanimljivo je da su posude iz Harage druga generacija imitacija jer su oponašale one iz Lahuna, a da je fragment iz Tell el-Dabe treća generacija imitacija koji oponaša primjere iz Harage i Lahuna. Ako su u početku Egipćani bili svjesni da imitiraju minojsku keramiku, ili barem stranu keramiku, to se moglo postepeno izgubiti dok se došlo do

treće generacije imitacija. Već su do tada mogli smatrati da su imitacije kamares keramike dio lokalnog repertoara posuda.

Imitacije kamares keramike pronađene su u kontekstu naselja i grobnica. U Lahunu i Listu pronađene su u naseljima, dok su dvije posude sa naboranim obodom iz Harage pronađene u grobnici. Za razliku od Krete, kamares keramika i njezine imitacije u Egiptu bile su dostupne širim slojevima društva (Merrillees, 2003: 139; Barrett, 2009: 213), o čemu svjedoče upravo nalazi iz kuća u naseljima, ali i sekundarni ukopi, kao što je slučaj s vazom iz Qubbet el-Hawe (Kemp i Merrillees, 1980: 201). Iako bi njihov pronalazak u naseljima upućivao na uporabnu funkciju imitacija, odnosno da su se koristile npr. kao spremnici, to ne isključuje njihovu dekorativnu funkciju, ali ni ne umanjuje njihovu vrijednost. Dvije imitacije posuda naboranog ruba pronađene su u grobnici 326 u Haragi, pokazujući da su svome vlasniku bile dovoljno vrijedne da ih ponese sa sobom u zagrobni život. Vaza iz Qubbet el-Hawe također je pronađena u grobnici, a njezina estetska vrijednost je neosporiva. Teško je dokazati je li njihova vrijednost dolazila od činjenice da su kopirale minojsku keramiku jer ne znamo jesu li Egipćani toga bili svjesni. Na prikazima egejskih izaslanika u tebanskim grobnicama imamo posude sa cvjetnim ukrasima koje nalikuju vazi iz Qubbet el-Hawe, iako nisu njezine direktne paralele. No, kako su se egejski izaslanici prikazivali samo u 18. dinastiji, ne možemo znati jesu li takva izaslanstva postojala i ranije.

Tijekom Novog kraljevstva imitirali su se ritoni te su, za razliku od kamares keramike, većinom pronađeni u grobnicama, osim primjera iz Tell el-Dabe, Deir el Medine i Tuna el-Gebela. Samo su primjeri iz Tell el-Dabe keramički, a ostali su napravljeni od fajanse koja je bila popularni materijal za izradu predmeta u Egiptu. Ukrašavali su se inspirativno minojskom dekoracijom, kao na primjer riton iz Abidosa, ili egipatskom dekoracijom u obliku trokuta i lotusa. Egipatskom ikonografijom na neki su način ritoni približeni egipatskoj tradiciji. Oni koji su pronađeni u grobnicama najvjerojatnije su bili dio grobnih dobara te se nisu koristili u ritualne svrhe (Koehl, 2006: 343). S druge strane, jedan je pronađen blizu hrama u Tell el-Dabi pa je možda imao religijsku funkciju, a još dva ritona pronađena su u kulturnom mjestu na otvorenom, isto u Tell el Dabi (Koehl, 2006: 343). Posljednja dva pronađena su sa velikim brojem posuda, među njima i šalicama, te sa cjedilkama s kojima su sačinjavali odgovarajući set, zbog čega su se možda ti ritoni koristili za cijedenje fermentiranog pića, kao i u Egeidi (Koehl, 2009: 343). Ako je ovo istina, to bi pokazalo detaljno poznavanje korištenja ritona.

U tebanskim grobnicama egejski izaslanici nose egejske posude, a među njima i ritone. Vjeruje se kako prikazi, barem oni rani, prikazuju stvarne događaje⁹⁴. Osim što egejski izaslanici donose svoje posude, među njima se može pronaći i egipatskog materijala, kao što je bjelokost. Iako su neki pokušali to objasniti kao pogrešku ili nevažan detalj, Panagiotopoulos (2012: 55-56) smatra da je to pitanje kulturnog stava, odnosno da Egipćani ili nisu znali razlikovati strane i lokalne predmete ili im to nije bilo važno. Također je miješanje stranog i lokalnog dovelo do toga da se strani predmeti smatraju manje stranim. Međutim, Matić (2014: 285-286) se ne slaže da je miješanje posljedica neznanja ili nebrige. Veći doticaj sa egejskim izaslanicama i njihovim darovima bio je ograničen na velikodostojanstvenike, u čijim su grobnicama jedino i prikazani, na faraona koji je primio darove te možda na umjetnike koji su naslikali te prikaze⁹⁵. Ako su oni i znali odakle darovi potječu, teško je procijeniti je li opća populacija to znala i jesu li mogli prepoznati da određena posuda dolazi s Krete. Možda je to bilo vjerojatnije u Tell el-Dabi koja je u ovo vrijeme imala snažnije poveznice sa Kretom, pogotovo uzmemo li u obzir da su se ritoni iz Tell el-Dabe po nekim naznakama koristili kao i na Kreti. Također je važno istaknuti da ni minojska keramika, ni njezine imitacije nisu pronađene u Tebi gdje se nalaze grobnice s prikazima Egejaca. Najbliži nalaz je riton iz Deir el-Medine, iako nije sigurno da zapravo potječe od tuda (Koehl, 2006: 239, E5). No, kao i u slučaju prikaza predmeta koje nose egejski izaslanici, moguće je da Egipćanima nije bilo mnogo važno odakle posuda potječe pa im time vrijednost imitacija nije bila povezana sa porijeklom originala. Važno je napomenuti da su posude na prikazima u tebanskim grobnicama bile metalne, dok su uvezene minojske posude bile keramičke te su bile namijenjene srednjoj klasi (Merrillees, 2003: 139).

Pitanje hibridnih posuda i imitacija složeniji je nego što se na prvi pogled čini. Na njihovu analizu dosta utječe naša današnja perspektiva i znanje koje imamo o tim posudama, a koje ljudi toga vremena možda nisu imali. Možemo primijetiti da su postojale razlike između tih posuda na Kreti i u Egiptu. Prvenstveno, hibridnih egipatsko-minojskih posuda u Egiptu zasada nema. Je li to zbog slučajnog nedostatka dokaza ili zato što ih Egipćani nisu imali potrebu izrađivati, nema zapravo smisla raspravljati bez čvrstih dokaza. Dok su izgleda hibridne posude i imitacije na Kreti bile namijenjene visokom sloju društva, u Egiptu ih je koristio

⁹⁴ Vidi poglavlje 4.2.6.

⁹⁵ Pitanje je koliko su sami umjetnici bili upoznati sa posudama koje su slikali jer su one prikazane većima nego što su u stvarnosti bile.

srednji sloj. Općenito je puno veći broj ovakvih posuda pronađen na Kreti, nego u Egiptu, ali to ne znači da je utjecaj Egipta na Kretu bio „dominantniji“.

7. Zaključak

Cilj je ovoga rada bio dvojak - dati pregled egipatsko-kretskih kontakta u brončanom dobu te posebno prikazati hibridne posude i imitacije. Kontakti između Egipta i Krete započinju u ranome brončanom dobu, kada su ostvarene prve plovidbe između tih zemalja. Iz tog vremena imamo jako malo dokaza o kontaktima te osim nekoliko kamenih posuda i skarabeja na Kreti, svi su dosta posredni. Vrlo brzo su Minojci počeli sami izrađivati skarabeje, tzv. „bijeke komade“. Prvi kretske materijal u Egiptu pojavit će se u srednjem brončanom dobu, a njega čine kamarene keramika i blago iz Toda, za koje nije sa sigurnošću dokazano da je povezano s minojskom Kretom. Od 12. dinastije također će se početi koristiti spiralni ukras pod utjecajem Krete. U ovome razdoblju na Kreti je pronađeno niz zanimljivih nalaza, od kojih se ističu Userova figura, poklopac s imenom vladara Khiana te sistrumi. Iz Egipta su se uvozile sirovine kao što su bjelokost, ametist, zlato i nojevo jaje, ali i kamene posude i skarabeji. Od SM IIB-III pojavit će se na Kreti ikonografija božice Tauaret te bogova Besa i Beset. Božica Tauaret će nakon nekog vremena promijeniti svoj izgled i postati minojski genij. Nadalje, na freskama u Knosu i na Teri prikazivat će se sudanski plavi majmun, čija je ikonografija došla iz Egipta. U kasnome brončanom dobu veliki dio egipatskih posuda na Kreti pripadat će starijim razdobljima, što sugerira da su se ili čuvale kao dio nasljedstva iz starijih vremena ili su te posude bile posljedice pljačkanja grobnica i njihovog naknadnog prodavanja. Posebno se brojem egipatskih posuda ističe kraljevska grobnica Isopata u kojoj ih je pronađeno dvanaest. U ovome razdoblju nastavili su se uvoziti skarabeji te se ističu oni s imenima vladara Novoga kraljevstva. U Egipat se uvozi kasnominojska fina keramika, a imitiraju se ritoni. Najpoznatiji minojski utjecaj u Egiptu zasigurno su freske iz Tell el-Dabe koje prikazuju preskakanje bikova. Minojski ukrasi u obliku freski i bikovih glava također se mogu pronaći u Malkati. Kontakti između Egipta i Krete prestaju s brončanim dobom, kada mnoge mediteranske civilizacije slabe.

Iako kontakti nisu bili jednako intenzivni u svakom razdoblju, bili su prisutni kroz skoro cijelo brončano doba. U ranom brončanom dobu su minimalni, dok se intenziviraju sa vremenom srednjeg brončanog doba, a vjerojatno kulminiraju u kasnom brončanom dobu. Većinom su veze bile ekonomske prirode, a moguće je da se dio odvijao posredno preko Levanta. Za političke veze nemamo sigurnih dokaza te se Kreta ne spominje u pismima iz Amarne koja sačinjavaju korespondenciju Egipta sa svim većim silama onoga doba. Naznake mogućeg diplomatskog izaslanstva na Kretu iznesene su u topografskoj listi Amenhotepa III. u Kom el-Hetanu, u tzv. „Egejskoj listi“, gdje se spominje niz mjesta na Kreti i kontinentalnoj Grčkoj.

U posebnom poglavlju obrađeni su brončanodobni izvori za egipatsko-kretske veze. Osim pogrebne stele Senusreta I. i Priče o Sinuheu, svi se izvori datiraju u kasno brončano doba. Na Kreti su pronađena samo dva izvora i to dvije tablice iz Knosa na kojima se dva pojma napisana Linear B pismom mogu prevesti kao „Egipćanin“. Izvori su u Egiptu mnogobrojniji, a za Kretu se vežu dva pojma: Keftiu i Otoci u sredini mora. U izvorima se spominju, među ostalim, ljekovite biljke iz zemlje Keftiu, magične riječi na jeziku Keftiu i kretski brodovi. Najpoznatiji izvori su već spomenuta topografska lista iz Kom el-Hetana te prikazi egejskih izaslanika u tebanskim grobnicama visokodostojanstvenika. Ti su nam prikazi posebno važni jer nam potvrđuju da su u određenom trenutku Egejci, a među njima najvjerojatnije Minojci, donijeli darove faraonu. Također se mogu vidjeti vrste predmeta koje su donijeli, a to su ritoni, različite posude, nakit, tkanina, ingoti i bjelokost.

Drugi dio rada posvećen je hibridnim posudama i imitacijama, a nastojalo se raspraviti o pitanjima zašto su se izrađivale, tko ih je koristio te u koju svrhu. Iako sigurni odgovori na ova pitanja nisu dani, pokazano je koliko složena može biti analiza tih posuda i koliko naša vlastita percepcija može utjecati na tu analizu, pogotovo naše znanje o određenoj posudi i ideja da se automatski strani predmet smatra „egzotičnim“. Kao što je pokazano u analizi, ne možemo sa sigurnošću znati jesu li Minojci i Egipćani bili svjesni pravog porijekla posuda, niti je li im to u konačnici bilo bitno. Strana se posuda nakon nekog vremena može smatrati dijelom lokalne kulture, pogotovo ako se duže vrijeme koristi. Posebno su zanimljive hibridne posude, odnosno egipatske posude koje su Minojci preradili u vlastite oblike, najčešće ritone, posude sa izljevom i vrčeve. One su najvjerojatnije nastale jer su Minojcima bili potrebni njihovi vlastiti oblici posuda, a jesu li one također označavale elitni status zbog svog stranog porijekla, ovisi o tome jesu li njihovi vlasnici znali porijeklo posude. Minojci su također imitirali različite posude, od cilindričnih posuda, posuda sa kratkim izvijenim rubom, kariniranih zdjela i alabastrona, do posuda s visokim ramenima, sferoidnih posuda i možda amfora. Tijekom RM i SM imitirale su se suvremene posude, a tijekom KM egipatske posude iz prošlih vremena. One su kao i hibridne posude pronađene većinom u grobnicama i palačama, sugerirajući da su bile namijenjene visokom sloju društva. Egipćani su imitirali samo dvije vrste minojskih posuda - kamares keramiku i ritone. Jedino je izvan tih grupa jedan primjer imitacije alabastrona pronađen u Anibi (Nubija). Za razliku od Krete, imitacije su u Egiptu bile dostupne nižim slojevima društva, a pronađene su u naseljima i grobnicama. U analizi je pokazano da vrijednost imitacija ne dolazi nužno od njihove strane inspiracije jer je korisnici imitacija nisu morali biti svjesni, zbog čega je vrijednost posuda dolazila iz drugih izvora, bilo da je to uporabna ili estetska funkcija posude.

Na kraju, autor se nada da će ova tema potaknuti druge na proučavanje složenosti odnosa između kultura i njihovih predmeta, posebice u situacijama kada se ti predmeti miješaju, jer tu se rađaju nove ideje. Također, nadamo se da je rad pokazao koliko složeno može biti proučavanje ponašanja i percepcija drevnih ljudi, što će nam u određenoj mjeri uvijek ostati nepoznato. Dok proučavamo kako su drevni ljudi percipirali drevni materijal, uvijek moramo imati na umu da će naše znanje i percepcija istog neizbježno utjecati na naše konačne rezultate.

8. Appendix

8.1. Popis egipatskih izvora

		VLADAR	IZVOR	KEFTIU	OTOCI U SREDINI MORA
Srednje kraljevstvo	12. dinastija	/	Priča o Sinuheu		+
		Senusret I.	Pogrebna stela (CM 20539)	+	
Drugo međura.	/	/	Papirus Ebers	+	
Novo kraljevstvo	18. dinastija	? *Amozis ili Tutmozis III.	Školska ploča (BM 5647)	+	
		Tutmozis I.	Tekst		+
		Hatšepsut	Senenmutova grobnica	+(slikovni prikaz)	
		Tutmozis III.	Puimreova grobnica	+(slikovni prikaz)	
			Intefova grobnica	+(slikovni prikaz)	
			Useramonova grobnica		+
			Menkheperresenebova grobnica	+	
			Rekhmireova grobnica	+	+
			Poetična stela (Cairo 34010)	+	+
			Stela, Gebel-Barkal		+
			Papirus BM 10056	+	
			Anali, Karnak	+	
			Anali, 42. god. vladavine	+	
Zlatni pehar		+			
Amenhotep II.	Kenamunova grobnica	+			

			Amenemhabova grobnica	+		
		Tutmozis IV.	Vaza (CG 46082)	+		
		Amenhotep III.	Anenova grobnica	+		
			Londonski medicinski papirus (BM 10059)	+		
			Ostrakon	+		
			Topografska lista, Kom el-Hetan	+		
		Ekhnaton	Topografska lista, Soleb, Nubija	+		
			Tekst, 12. god. vladavine		+	
			Tekst		+	
	19. dinastija	Ramzes II.	Lamentacije Ipuvera, Papirus Leiden	+		
				Topografska lista, Abidos	+	
				Topografska lista, zapadni Amarah	+	
				Topografska lista, Luksor	+	+
				Topografska lista, Aksha	+	
				Papirs Chester Beatty IV	+	
				Tekst, Teba		+
				Stela, Tanis		+
				Stela, Ismailia		+
	20. dinastija	Ramzes III.	Papirus Leiden I		+	
				Ostrakon 1080, Deir el-Medina		+

Tablica 2 - Popis egipatskih izvora u kojima se spominju Keftiu i Otoci u sredini mora (prema Cline, 1994).

9. Popis priloga

9.1. Popis slika

Slika 1 - Kronologija brončanodobnog Egipta i Krete (prema Phillips, 2008a: 23, fig. 1).	5
Slika 2 - Prikaz egejskih izaslanika u Senenmutovoj grobnici, TT 71 (Tebe, 18. dinastija) © Metropolitan Museum of Art.....	22
Slika 3 - Prikaz egejskih izaslanika u Puimreovoj grobnici, TT 39 (Tebe, 18. dinastija) (prema Davies, 1922: pl. 1).....	23
Slika 4 - Prikaz egejskih izaslanika u Menkheperresenebovoj grobnici, TT 86 (Tebe, 18. dinastija) (prema Davis i Gardiner, 1936: pl. XXIII).	24
Slika 5 - Prikaz egejskih izaslanika u Rekhmireovoj grobnici, TT 100 (Tebe, 18. dinastija) © Metropolitan Museum of Art.....	26
Slika 6 - Prikaz čovjeka iz Keftiu u Anenovoj grobnici, TT 120 (Tebe, 18. dinastija) (prema Davies, 1929: 41, fig. 5).	27
Slika 7 - Prikaz sirijsko-egejskih izaslanika u Amenmoseovoj grobnici, TT 89 (Tebe, 18. dinastija) (prema Davies, 1941: pl. XXIII).....	27
Slika 8 - Piksida, HM Λ666 (Aja Triada, 6. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 28, br. 5).....	30
Slika 9 - Minojski skarabej, tzv. „bijeli komad“, HM Σ-K1227 (Platanos, SM IA-B) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 305, br. 299).	31
Slika 10 - Userova statua, HM Λ95 (Knos, Srednje kraljevstvo) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 61, br. 39).....	33
Slika 11 (lijevo) - Sistrum, HM Π 27695 (Archanes, SM IA) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 267, br. 265).....	34
Slika 12 (desno) - Prikaz minojskog genija na pečatu (Fest, SM II) (prema Blakolmer, 2015a: 201, fig. 3).....	34
Slika 13 - Šalica sa apliciranom dekoracijom mačke, HM Π19816 (Malia, SM II) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 56, br. 31).	36
Slika 14 - Poklopac s imenom faraona Khiana, HM Λ263 (Knos, 15. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 83, br. 62).	38
Slika 15 - Kamares posuda sa izljevom, MMA 22.1.1406 (Lisht, SM IB-IIA) © Metropolitan Museum of Art.....	40
Slika 16 - Srebrna šalica koja je bila dio blaga iz Toda, Louvre E 15149 (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 72, br. 52).....	40

Slika 17 - Vrč od alabastera, HM Λ600 (Isopata, drugo međurazdoblje - 18. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 239, br. 237).	42
Slika 18 - Skarabej s imenom Amenhotepa III., HM Y489 (Sellopoulo/Knos, 18. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 321, br. 330).	45
Slika 19 - Vrč Abbot, Brooklyn Museum 37.13E (KM I) © Brooklyn Museum.....	46
Slika 20 - Prikaz preskakanja bikova u palači u Avarisu (Tell el-Dab'a, 18. dinastija) (prema Bietak, 2007: 292, fig. 27).	48
Slika 21 (lijevo) - Riton, AM AE 1181(a) (Knos, 12. dinastija - drugo međurazdoblje) © Ashmolean Museum	60
Slika 22 (sredina) - Riton, HM Λ46 (Knos, srednja ili kasna 18. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 244, br. 244).	60
Slika 23 (desno) - Riton, HM Λ2403 (Knos, kasno drugo međurazdoblje - 18. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 210-211, br. 210).	60
Slika 24 (lijevo) - Riton, HM 2736 (Kato Zakro, 12. dinastija - drugo međurazdoblje) (prema Phillips, 2008b: 64, br. 106).	61
Slika 25 (sredina) - Riton, HM Λ2171 (Katsamba, sredina 18. dinastije) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 262, br. 262).	61
Slika 26 (desno) - Riton, NMA Λ2919 (Mikena, Nagada II - 1. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 282-283, br. 592).	61
Slika 27 (lijevo) - Posuda s izljevom, HM Λ2695 (Kato Zakro, 1. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 209-210, br. 208).	61
Slika 28 (sredina) - Riton, HM Λ2714 (Kato Zakro, 1. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 207-208, br. 207).	61
Slika 29 (desno) - Posuda s izljevom, NMA 829 (Mikena, drugo međurazdoblje) (prema Phillips, 2008b: 280, br. 590).	61
Slika 30 (desno) - Amulet, KSM MP/70/145 (Myrtos Pyrgos, ranodinastijsko razdoblje ili kasnije) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 191, br. 186).	62
Slika 31 (sredina) - Vrč, NMA 3080 (Mikena, drugo međurazdoblje - 18. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 283, br. 593).	62
Slika 32 (lijevo) - Zatvorena posuda, NMA 4926 (Mikena, rana 18. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 284, br. 594).	62
Slika 33 (lijevo) - Vrč, NMA 3252 (Mikena, 12. dinastija - drugo međurazdoblje) (prema Phillips, 2008b: 284-285, br. 595).	63

Slika 34 (sredina) - Sferoidna posuda, NMA 2778 (Mikena, 1. - 4. dinastija) (prema Phillips, 2008b: 277-278, br. 586).	63
Slika 35 (desno) - Posuda, HM Λ47 (Knos, 18. dinastija - treće međurazdoblje) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 203, br. 200).	63
Slika 36 (lijevo) - Posuda s visokim ramenima, HM 2883 (Katsamba, 1. dinastija ili kasnije) (prema Warren, 1969: 110, tip 43D1).....	63
Slika 37 (sredina) - Zdjela, HM Λ611 (Isopata, ranodinastijsko razdoblje) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 240-241, br. 238).	63
Slika 38 (desno) - Posuda, HM Λ608 (Isopata, 18. dinastija) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 240-241, br. 239a).....	63
Slika 39 (lijevo) - Pitos, HM Λ1665 (Platanos) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 34, br. 14).	65
Slika 40 (desno) - Minijaturni alabastron, HM 554 (Gournija) (prema Warren, 1969: P2)...	65
Slika 41 (lijevo) - Amfora, HM Π15082 (Kamilari, SM III-KM IA) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 228, br. 225).....	67
Slika 42 (desno) - Visoki alabastron, HM Π2997 (Aja Trijada, KM IB) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 204, br. 201).....	67
Slika 43 (lijevo) - Sferoidna posuda s plosnatim vratom, HM Λ2083 (Katsamba, SM III-KM I) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 214, br. 213a).	68
Slika 44 (sredina) - Sferoidna posuda, HM Λ2146 (Mavro Spelio, KM I) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 215, br. 214).....	68
Slika 45 (desno) - Posuda u obliku srca, HM Λ178 (Kalyvia, KM IIIA) (prema Karetsou <i>et al.</i> , 2001: 212, br. 211b).....	68
Slika 46 (lijevo) - Imitacija kamares posude s naboranim obodom, BM 1890,1106.15 (Lahun, Srednje kraljevstvo) © British Museum	70
Slika 47 (desno) - Imitacija kamares posude s naboranim obodom, AM 1914.684 (Haraga, Srednje kraljevstvo) (prema Kemp i Merrillees, 1980: 38, fig. 17).....	70
Slika 48 (lijevo) - Imitacija kamares posude, BM 1890,1106.7 (Lahun, Srednje kraljevstvo) © British Museum.....	71
Slika 49 (desno) - Vaza sa cvjetnom dekoracijom, Cairo JdE 92304 (Qubbet el-Hawa, Srednje kraljevstvo) (prema Kemp i Merrillees, 1980: 176).	71
Slika 50 (lijevo) - Vaza s dekorativnim dupinima i pticama, MMA 22.1.95 (Lisht, Srednje kraljevstvo) © Metropolitan Museum of Art.....	72
Slika 51 (desno) - Vaza s minojskim ukrasom, UPM BO 10738 (Buhen, Srednje kraljevstvo) (prema Kemp i Merrillees, 1980: 103, fig. 35).	72

Slika 52 (lijevo) - Riton od fajanse, MFA 00.702 (Abidos, 18. dinastija) © Museum of Fine Arts, Boston	74
Slika 53 (desno) - Riton od fajanse, BM EA 22731 (Tuna el-Gebel, 18. dinastija) © British Museum	74

9.2. Popis tablica

Tablica 1 - Predmeti s imenima egipatskih faraona i kraljica iz Novog kraljevstva pronađenih u Grčkoj u kasnobrončanim kontekstima.	44
Tablica 2 - Popis egipatskih izvora u kojima se spominju Keftiu i Otoci u sredini mora (prema Cline, 1994).	87

10. Popis kratica

AJA - American Journal of Archaeology

AM - Ashmolean Museum, Oxford

BEMM, MM - Mycenaen Museum

BM - British Museum, London

BMMA - Bulletin of the Metropolitan Museum of Art

Cairo - Egyptian Museum, Kairo

ENIM - Égypte Nilotique et Méditerranéenne

GM - Göttinger Miszellen

HM - Heraklion Archaeological Museum, Kreta

JA EI - Journal of Ancient Egyptian Interconnections

JEA - Journal of Egyptian Archaeology

KH - Kasno heladsko razdoblje

KhM - Archaeological Museum, Hania, Kreta

KM - Kasno minojsko razdoblje

KSM - Knossos Stratigraphical Museum, Kreta

Louvre - Musée du Louvre, Pariz

MFA - Museum of Fine Arts, Boston

MMA - Metropolitan Museum of Art, New York

NMA - National Archaeological Museum, Atena

RH - Rano heladsko razdoblje

RM - Rano minojsko razdoblje

SH - Srednje heladsko razdoblje

SM - Srednje minojsko razdoblje

SMEA NS - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Nuova Serie

TT - Theban Tomb (tebanska grobnica)

UCL - University College London Art Museum

UPM - University of Pennsylvania Museum, Philadelphia

11. Popis literature

- Anthony, F. B. (2017) *Foreigners in Ancient Egypt: Theban Tomb Paintings from the Early Eighteenth Dynasty (1550-1372 BC)*. London, New York: Bloomsbury Publishing Pic.
- Aruz, J. (2008) *Marks of Distinction: Seals and Cultural Exchange between the Aegean and the Orient (ca. 2600-1360 BC)*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Aruz, J. et al. (ur.) (2008) *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Aston, D. (2015) 'A Copy of a Copy of a Copy, or an Imitation Kamares-Ware Vessel from Tell el-Dab'a', u Jiménez-Serrano, A. i von Pilgrim, C. (ur.) *From the Delta to the Cataract: Studies Dedicated to Mohamed el-Bialy*. Leiden: Brill: 1-11.
- Astour C., M. (1966) 'Aegean Place-Names in Egyptian Inscription', *AJA* 70: 313-317.
- Bard, K. A. (2015) *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Drugo izdanje. Wiley-Blackwell.
- Barrett, C. E. (2009) 'The Perceived Value of Minoan and Minoanizing Pottery in Egypt', *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2: 211-234.
- Ben-Tor, D. (2006) 'Chronological and Historical Implications of the Early Egyptian Scarabs on Crete', u Czerny, E. et al. (ur.) *Timelines Studies in Honour of Manfred Bietak*, sv. 2. OLA 149. Leuven, Paris, Dudley, MA: Peeters: 77-86.
- Bernal, M. (1991) *Black Athena: The Afrosiatic Roots of Classical Civilization. Volume II: The Archaeological and Documentary Evidence*. London, Free Association Books; New Brunswick: Rutgers University.
- Betancourt, P. P. et al. (2008) 'Excavations in the Hagios Charalambos Cave: A Preliminary Report', *Hesperia* 77: 539-605.
- Betancourt, P. P. i Muhly, J. D. (2006) 'The Sistra from the Minoan Burial Cave at Hagios Charalambos', u Czerny, E. et al. (ur.) *Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak*, sv. 2. OLA 149. Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters: 429-435.
- Bevan, A. (2003) 'Reconstructing the Role of Egyptian Culture in the Value Regimes of the Bronze Age Aegean: Stone Vessels and Their Social Contexts', u Matthews, R. i Roemer, C. (ur.) *Ancient Perspectives on Egypt*. London: UCL Press: 57-73.

- Bevan, A. (2004) 'Emerging Civilized Values? The Consumption and Imitation of Egyptian Stone Vessels in EMII-MMI Crete and its Wider Eastern Mediterranean Context', u Barrett, J. C. i Halstead, P. (ur.) *The Emergence of Civilisation Revisited*. Oxford: Oxbow Books: 107-126.
- Bevan, A. (2007) *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bietak, M. (1995) 'Connections between Egypt and the Minoan World: New Results from Tell el-Dab'a/Avararis', u Davies, W. V. i Schofield, L. (ur.) *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. London: British Museum Press: 19-28.
- Bietak, M. (1996) *Avaris, the Capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el-Dab'a*. London: British Museum Press.
- Bietak, M. (2007) 'Bronze Age Paintings in the Levant: Chronological and Cultural Considerations', u Bietak, M. i Czerny, E. (ur.) *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000 – 2nd EuroConference Vienna, 28th of May – 1st of June 2003*. Beč: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 269-300.
- Bietak, M. (2010) 'Minoan Presence in the Pharaonic Naval Base of Peru-nefer', u Krzyszkowska, O. (ur.) *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*. BSA Studies 18. London: British School at Athens: 11-24.
- Bietak, M. (2013) 'The Impact of Minoan Art on Egypt and the Levant – A Glimpse on Palatial Art from the Naval Base of Peru-nefer at Avaris', u Aruz, J., Graff, S. B. i Rakic, Y. (ur.) *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* New York: The Metropolitan Museum of Art: 188-199.
- Bietak, M. i Marinatos, N. (1995) 'The Minoan Wall Paintings from Avaris', *Ägypten und Levante* 5: 49-62.
- Biston-Moulin, S. (2012) 'Le roi Sénakht-en-Rê Ahmès de la XVIIe dynastie', *ENIM* 5: 61-71.
- Blakolmer, F. (2015a) 'The Many-Faced “Minoan Genius” and His Iconographical Prototype Taweret. On the Character of Near Eastern Religious Motifs in Neopalatial Crete', u Mynářová, J., Onderka, P. i Pavúk, P. (ur.) *There and Back Again - the Crossroads II*.

- Proceedings of International Conference Held in Prague, September 15-18, 2014*. Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts: 197-219.
- Blakolmer, F. (2015b) 'Was the "Minoan Genius" a God? An Essay on Near Eastern Deities and Demons in Aegean Bronze Age Iconography' *JAEI* 7 (3): 29-40.
- Bourriau, J. (1991) 'Patterns of Change in Burial Customs During the Middle Kingdom', u Quirke, S. (ur.) *Middle Kingdom Studies*. New Malden: SIA Publishing: 3-21.
- Bourriau (2000) 'The Second Intermediate Period (c.1650-1550 BC)', u Shaw, I. (ur.) (2000) *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press: 172-206.
- Bryan, B. (2000) 'The 18th Dynasty before the Amarna Period (c.1550-1352 BC)', u Shaw, I. (ur.) *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press:
- Caloi, I. (2013) 'Connecting Crete with the Near East and Egypt in the Minoan Protopalatial Period: what News in the 21st Century?', u Bombardieri, L. et al. (ur.) *SOMA 2012. Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1-3 March 2012. Volume I*. BAR International Series 2581 (I). Oxford: Archaeopress: 365-370.
- Cherry, J. F. (2009) 'Sorting Out Crete's Prepalatial Off-Island Interactions', u Parkinson, W. A. i Galaty, M. L. (ur.) *Archaic State Interaction: the Eastern Mediterranean in the Bronze Age*. Santa Fe, N.M.: School for Advanced Research Press: 107-140.
- Cline, E. H. (1987) 'Amenhotep III and the Aegean: A Reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th Century B.C.', *Orientalia* 56 (1): 1-36.
- Cline, E. H. (1990) 'Contact and Trade or Colonization?: Egypt and the Aegean in the 14th-13th Centuries B.C.', *Minos: Revista de filología egea* 25: 7-36.
- Cline, E. H. (1994) *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. BAR International Series 591. Pretisak, Oxford: BAR Publishing, 2009.
- Cline, E. H. (1999) 'The Nature of the Economic Relations of Crete with Egypt and the Near East during the Late Bronze Age', u Chaniotis, A. (ur.) *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag: 115-144.

- Cline, E. H. (ur.) (2010) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*. New York : Oxford University Press.
- Cline, E. H. i Stannish, S. M. (2011) 'Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el-Hetan, Once More', *JA EI* 3 (2): 6-16.
- Colburn, C. S. (2008) 'Exotica and the Early Minoan Elite: Eastern Imports in Prepalatial Crete', *AJA* 112 (2): 203-224.
- Colburn, C. S. (2011) 'Egyptian Gold in Prepalatial Crete? A Consideration of the Evidence', *JA EI* 3 (3): 1-13.
- Cucuzza, N. (2000) 'Egyptianizing" Amphorae in Minoan Crete', u Karetsov, A. (ur.) Κρήτη – Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Μελέτες. Atena: 101-106.
- Davies, N. M. i Davies, N. de G. (1941) 'The Tomb of Amenmosē (No. 89) at Thebes', *JEA* 26: 131-136.
- Davies, N. M. i Gardiner, A. H. (1936) *Ancient Egyptian Paintings*, sv. 1. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davies, N. de G. (1922) *The Tomb of Puyemrē at Thebes. Volume I: The Hall of Memories*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, N. de G. (1929) 'The Graphic Work of the Expedition', *BMMA* 24 (11): 35-49.
- Davies, N. de G. (1930) *The Tomb of Ken-Amūn at Thebes. Volume I*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, N. de G. (1934) 'Foreigners in the Tomb of Amenemḥab (No. 85)', *JEA* 20: 189-192.
- Davies, N. de G. (1943a) *The Tomb of Rekh-mi-Rē' at Thebes. Volume I*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, N. de G. (1943b) *The Tomb of Rekh-mi-Rē' at Thebes. Volume II*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davis, A. L. (2016) *Egyptian and Minoan Relations during the Eighteenth Dynasty/Late Bronze Age*. Doktorska dizertacija. Sveučilište Brown.
- Dickinson, O. (1994) *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dodson, A. (2013) 'On the burials and reburials of Ahmose I and Amenhotep I', *GM* 238: 19-24.
- Dorman, P. F. (1991) *The Tombs of Senenmut: The Architecture and Decoration of Tombs 71 and 353*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Engelbach, R. i Battiscombe, G. (1923) *Harageh*. London: British School of Archaeology in Egypt.
- Evans, A. (1921) *Palace of Minos: A Comparative Account of the Succession Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos, Vol 1. The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*. London: MacMillan and Co.
- Faulkner, R. O. (1962) *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Pretisak, Oxford: Griffith Institute, 1991.
- Franković, F. (2018) 'Something Old, Something New and Something Borrowed – Appropriating Foreign Material Culture in the Late Bronze Age Aegean', *Studia Hercynia* XXII/1: 7-30.
- Freed, R. E. (1982) *Egypt's Golden Age: The Art of Living in the New Kingdom 1558-1085 B.C.* Katalog izložbe u Museum of Fine Arts, Boston, 2. veljače-2. svibnja 1982., u Museum of Natural Science, Houston, 19. srpnja-19. rujna 1982., i u Walters Art Gallery, Baltimore, 27. listopada 1982.-2. siječnja 1983. [Katalog izložbe]. Boston: Museum of Fine Arts Boston.
- Gill, D. W. J. (2010) 'Amenhotep III, Mycenae and the Laurion', u Sekunda, N. (ur.) *ERGASTERIA: Works Presented to John Ellis Jones on his 80th Birthday*. Gdansk: Institute of Archaeology, Gdańsk University: 22-35.
- Grajetzki, W. (2013) 'Late Middle Kingdom', u Wendrich, W. (ur.) *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles. Dostupno na: <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002hcnh5> (Pristupljeno: 25.11.2023.)
- Hahn, H. P. (2006) 'Global Goods and the Process of Appropriation', u Probst, P. i Spittler, G. (ur.) *Between Resistance and Expansion: Explorations of Local Vitality in Africa*. Münster: LIT verlag: 213-231.

- Hallager, B. (2010) 'Minoan Pottery', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 405-414.
- Hallager, E. (2010) 'Crete', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 149-159.
- Hankey, V. i Leonard, A. Jr. (1998) 'Aegean LB I-II Pottery in the East: 'Who is the Potter, Pray, and Who the Pot?''', u Cline, E. i Harris-Cune, D (ur.) *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, Aegaeum 18. Liège, Austin: Université de Liège, University of Texas: 29-36.
- Ilin-Tomich, A. (2016) 'Second Intermediate Period', u Grajetzki, W. and Wendrich, W. (ur.) *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles. Dostupno na: <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002k7jm9> (Pristupljeno: 20.11.2023.).
- Immerwahr, S. A. (1990) *Aegean Painting in the Bronze Age*. Pennsylvania State University Press.
- Judas, B. A. (2015) 'Keftiu and Griffins: An Exploration of the Liminal in the Egyptian Worldview', u Pinarello, M. S. *et al.* (ur.) *Current Research in Egyptology: Proceedings of the Fifteenth Annual Symposium, University College London and King's College London April 9–12, 2014*. Oxford: Oxbow Books: 123-134.
- Kantor, H. J. (1947) 'The Aegean and the Orient in the Second Millennium B. C.' *AJA* 51 (1): 1-15+17-103.
- Karetsou, A. *et al.* (ur.) (2001) *Crete – Egypt. Three Thousand Years of Cultural Links*. Katalog izložbe u Arheološkom muzeju Herakleion, 21. studenog 1999.-21. rujna 2000. [Katalog izložbe]. Herakleion – Cairo.
- Kelder, J. M. (2010) 'The Egyptian Interest in Mycenaean Greece', *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 42: 125-140.
- Kelder, J. M. i Cline, E. H. (2018) 'In the Midst of the "Great Green": Egypto-Aegean Trade and Exchange', u Spier, J., Potts, T. i Cole, S. E. (ur.) *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum: 24-28.

- Kelder, J. M. *et al.* (2018) 'Memphis, Minos, and Mycenae: Bronze Age Contact between Egypt and the Aegean', u Spier, J., Potts, T. i Cole, S. E. (ur.) *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum: 9-17.
- Kemp, B. J. and Merrillees, R. S. (1980) *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Koehl, R. B. (2006) *Aegean Bronze Age Rhyta*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Kuch, N. (2017) 'Entangled Itineraries: A Transformation of Taweret into the 'Minoan Genius'?', *Distant World Journal* 3: 44-66.
- Lacovara, P. i Winkels, A. (2018) 'Malqata - The Painted Palace', u Becker, J., Jungfleisch, J. i Von Räden, C. (ur.) *Tracing Technoscapes. The Production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*. Leiden: Sidestone Press: 149-168.
- Legarra Herrero, B. (2011) 'New Kid on the Block: the Nature of the First Systemic Contacts between Crete and the Eastern Mediterranean around 2000 BC', u Wilkinson, T. C., Sherratt, S. i Bennet, J. (ur.) *Interweaving Worlds: Systematic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*. Oxford: Oxbow Books: 266-281.
- Manniche, L. (1991) *Music and Musicians in Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Manning, S. W. (2008) 'Protopalatial Crete', u Shelmerdine, C. W. (ur.) *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press: 105-120.
- Manning, S. W. (2010a) 'Chronology and Terminology', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 11-27.
- Manning, S. W. (2010b) 'Eruption of Thera/Santorini', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 457-474.
- Matić, U. (2012) 'Out of the Word and Out of the Picture? Keftiu and Materializations of 'Minoans'', u Back Danielsson, I-M., Fahlander, F. i Sjöstrand, Y. (ur.) *Encountering Imagery: Materialities, Perceptions, Relations*. Stockholm: Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University: 235-253.
- Matić, U. (2014) "'Minoans", *kftiw* and the "Islands in the Midst of *w3d wr*" Beyond Ethnicity', *Ägypten und Levante* 24: 277-294.

- Matić, U. (2015a) 'Aegean Emissaries in the Tomb of Senenmut and Their Gift to the Egyptian King', *JA EI* 7 (4): 38-52.
- Matić, U. (2015b) 'Was There Ever a 'Minoan' Princess on the Egyptian Court?', u Tomorad, M. (ur.) *A History of Research into Ancient Egyptian Culture Conducted in Southeast Europe*. Oxford: Archaeopress: 145-156.
- Matić, U. (2019a) 'Memories into Images: Aegean and Aegean-like Objects in New Kingdom Egyptian Theban Tombs', *Cambridge Archaeological Journal* 29 (4): 653-669.
- Matić, U. (2019b) 'Are Aegeans Depicted on Relief Block 1985.328.13 in the Metropolitan Museum of Art in New York?', *JA EI* 22: 1-10.
- Matić, U. i Franković, F. (2017) 'Out of Date, Out of Fashion: The Changing of Dress of Aegean Figures in the Theban Tombs of the Egyptian 18th Dynasty in the Light of Aegean Bronze Age Costume', *SMEA NS* 3: 105-130.
- Merrillees, R. S. (1972) 'Aegean Bronze Age Relations with Egypt', *AJA* 76 (3): 281-294.
- Merrillees, R. S. (2003) 'The First Appearances of Kamares Ware in the Levant', *Ägypten und Levante* 13: 127-142.
- Morgan, L. (1995) 'Minoan Painting and Egypt: The Case of Tell el-Dab'a', u Davies, W. V. i Schofield, L. (ur.) *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. London: British Museum Press: 29-53.
- Morgan, L. (2010) 'An Aegean Griffin in Egypt: The Hunt Frieze at Tell el-Dab'a', *Ägypten und Levante* 20: 303-323.
- Nierner, W. D. i Nierner, B. (1998) 'Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean', u Cline, E. H. i Harris Cline, D. (ur.) *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*. Aegeum 18. Université de Liège: Liège: 69-98.
- Nishimoto, S. (1992) 'The Ceiling Paintings of the Harem Rooms at the Palace of Malqata', *GM* 127: 69-81.
- O'Connor, D. (2009) *Abydos: Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris*. New Aspects of Antiquity. London: Thames & Hudson.

- Panagiotopoulos, D. (2001) 'Keftiu in Context: Theban Tomb-Paintings as a Historical Source', *Oxford Journal of Archaeology* 20 (3): 263-283.
- Panagiotopoulos, D. (2006) 'Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III', u Cline, E. H. i O'Connor, D. (ur.) *Thutmose III: A New Biography*. Ann Arbor: The University of Michigan Press: 370-412.
- Panagiotopoulos, D. (2012) 'Encountering the foreign. (De-)constructing alterity in the archaeologies of the Bronze Age Mediterranean', u Maran, J. i Stockhammer, P. W. (ur.) *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*. Oxford and Oakville: Oxbow Books: 51-60.
- Papadimitriou, N. (2015) 'Aegean and Cypriot Ceramic Trade Overseas During the 2nd Millennium BCE', u Mynářová, J., Onderka, P. i Pavúk, P. (ur.) *There and Back Again - the Crossroads II. Proceedings of International Conference Held in Prague, September 15-18, 2014*. Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts: 423-445.
- Pendlebury, J. D. S. (1930a) *Aegyptiaca: A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pendlebury, J. D. S. (1930b) 'Egypt and the Aegean in the Late Bronze Age', *JEA* 16 (1/2): 75-92.
- Petrie, W. M. F. (1891) *Illahun, Kahun and Gurob*. London: David Nutt.
- Phillips, J. (1995) 'False Analogies: The Minoan Origin of Some So-Called «Egyptianizing» Features', *Cretological* 7:A2: 757- 765.
- Phillips, J. (1996) 'Aegypto-Aegean relations up to the 2nd millennium B.C.', u Kobusiewicz, M., Kroeper, K. i Krzyzaniak, L. (ur.) *Interregional Contacts in the Later Prehistory of Northeastern Africa*. Poznan: Archaeobooks: 459-470.
- Phillips, J. (2007) 'The Amenhotep III 'Plaques' from Mycenae: Comparison, Contrast and a Question of Chronology', u Bietak, M. i Czerny, E. (ur.) *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000 – 2nd EuroConference Vienna, 28th of May – 1st of June 2003*. Beč: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 479-493.
- Phillips, J. (2008a) *Aegyptiaca on the Island of Crete in their Chronological Context: A Critical Review*, sv.1. Austrija: Austrian Academy of Sciences Press.

- Phillips, J. (2008b) *Aegyptiaca on the Island of Crete in their Chronological Context: A Critical Review*, sv. 2. Austrija: Austrian Academy of Sciences Press.
- Phillips, J. (2009) 'Egyptian Amethyst in the Bronze Age Aegean', *JAEI* 1:2: 9-25.
- Phillips, J. (2010) 'Egypt', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 820-831.
- Phillips, J. i Cline, E. H. (2005) 'Amenhotep III and Mycenae: New Evidence', u Dakouri-Hild, A. i Sherratt, S. (ur.) *Autochthon: Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of His Retirement*. BAR International Series 1432. Oxford: Archaeopress.
- Pinch, G. (2002) *Handbook of Egyptian Mythology*. ABC-CLIO.
- Pinch-Brock, L. (2000) 'Art, Industry and the Aegeans in the Tomb of Amenmose', *Ägypten und Levante* 10: 129-137.
- Popko, L. (2013) 'Late Second Intermediate Period to Early New Kingdom', u Grajetzki, W. and Wendrich, W. (ur.) *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles. Dostupno na: <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002hgq2r> (Pristupljeno: 22.11.2023.).
- Rehak, P. (1996) 'Aegean Breechcloths, Kilts, and the Keftiu Paintings', *AJA* 100 (1): 35-51.
- Rehak, P. (1998) 'Aegean Natives in the Theban Tomb Paintings: The Keftiu Revisited', u Cline, E. i Harris-Cune, D (ur.) *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, Aegaeum 18. Liège, Austin: Université de Liège, University of Texas: 39-50.
- Renfrew, C. (2011) *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*. Oxford: Oxbow.
- Ryholt, K. S. B. (1997) *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period, c. 1800-1550 B.C.* Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Säve-Söderbergh, T. (1957) *Four Eighteenth Dynasty Tombs*. Private Tombs at Thebes 1. Oxford: Griffith Institute.
- Schoep, I. (2010) 'Crete', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 113-125.

- Schofield, L. i Parkinson, R. (1994) 'Of Helmets and Heretics: A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna', *The Annual of the British School at Athens* 89: 157-170.
- Shaw, J. W. (1998) 'Kommos in Southern Crete: an Aegean Barometer for East-West Interconnections', u Karageorghis, V. i Stampolidis, N. (ur.) *Proceedings of the International Symposium: Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th cent. B.C.* Atena: University of Crete i A.G. Leventis Foundation: 2-14.
- Shaw, M. C. (1970) 'Ceiling Patterns from the Tomb of Hepzefa', *AJA* 74 (1): 25-30.
- Shelmerdine, C. W. (2008) 'Background, Sources and Methods', u Shelmerdine, C. W. (ur.) *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press: 1-18.
- Simpson, W. K. (2003) *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. Treće izdanje. New Haven & London: Yale University Press.
- Smith, W. S. (1965) *Interconnections in the Ancient Near-East: A Study of the Relationships between the Arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Steindorff, G. (1946) 'The Magical Knives of Ancient Egypt' *The Journal of the Walters Art Gallery* 9: 41-51, 106-107.
- Stockhammer, P. W. (2012a) 'Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology', u Stockhammer, P. W. (ur.) *Conceptualizing Cultural Hybridization: A Transdisciplinary Approach*. Springer: Berlin, Heilderberg: 43-58.
- Stockhammer, P. W. (2013) 'From Hybridity to Entanglement, from Essentialism to Practice', *Archaeological Review from Cambridge* 28/1: 11-28.
- Strange, J. (1980) *Caphtor/Keftiu. A New Investigation*. Acta Theologica Danica 14. Leiden: E. J. Brill.
- Tomkins, P. i Schoep, I. (2010) 'Crete', u Cline, E. H. (ur.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press: 66-82.

- Tomorad, M. (2016) *Staroegipatska civilizacija: povijest i kultura starog Egipta*, sv. 1. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta.
- Uranić, I. (2004) *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga.
- Van Dijk, J. (2000) 'The Amarna Period and the Later New Kingdom (c.1352-1069 BC)', u Shaw, I. (ur.) *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press: 265-307.
- Vercoutter, J. (1956) *L'Égypte et Le Monde Égéen Préhellénique. Étude Critique des Sources Égyptiennes (Du début de la XVIIIe à la fin de la XIXe Dynastie)*. Le Caire: L'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Wachsmann, S. (2010) 'Ahhotep's Silver Ship Model: The Minoan Context', *JAEI* 2/3: 31-41.
- Wainwright, G. A. (1931a) 'Keftiu: Crete or Cilicia?', *The Journal of Hellenic Studies* 51: 1-38.
- Wainwright, G. A. (1931b) 'Keftiu', *JEA* 17 (1/2): 26-43.
- Warren, P. (1969) *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren, P. (1995) 'Minoan Crete and Pharaonic Egypt', u Davies, W. V. i Schofield, L. (ur.) *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. London: British Museum Press: 1-18.
- Warren, P. i Vronwy H. (1989) *Aegean Bronze Age Chronology*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Watrous, L. V. (1994) 'Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period', *AJA* 98 (4): 695-753.
- Weingarten, J. (1991) *The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age*. Partille: Paul Åström Förlag.
- Weingarten, J. (2013) 'The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice', u Bombardieri, L. et al. (ur.) *SOMA 2012. Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012. Volume I*. BAR International Series 2581 (I). Oxford: Archaeopress: 371-378.
- Weingarten, J. (2015) 'The Arrival of Bes[et] on Middle-Minoan Crete', u Mynářová, J., Onderka, P. i Pavúk, P. (ur.) *There and Back Again - the Crossroads II. Proceedings of*

International Conference Held in Prague, September 15-18, 2014. Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts: 181-196.

Wengrow, D. (2009) 'The Voyages of Europa: Ritual and Trade in the Eastern Mediterranean circa 2300-1850 BC', u Parkinson, W. A. i Galaty, M. L. (ur.) *Archaic State Interaction: the Eastern Mediterranean in the Bronze Age.* Santa Fe, N.M.: School for Advanced Research Press: 141-160.

Wiener, M. H. (2013a) 'Contacts: Crete, Egypt, and the Near East circa 2000 B.C.', u Aruz, J., Graff, S. B. i Rakic, Y. (ur.) *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* New York: The Metropolitan Museum of Art: 34-43.

Willems, H. (2010) 'The First Intermediate Period and the Middle Kingdom', u Lloyd, A. B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*, sv. 1. Blackwell Publishing Ltd: 81-100.

Wilson, D. (2008) 'Early Prepalatial Crete', u Shelmerdine, C. W. (ur.) *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age.* Cambridge: Cambridge University Press: 77-104.

Yule, P. (1983) 'Notes on Scarabs and Aegean Chronology', *The Annual of the British School at Athens* 78: 359-367.

12. Sažetak i ključne riječi

U ovome je radu iznesen kratak pregled kontakta između Krete i Egipta tijekom cijelog brončanog doba, a poseban je naglasak stavljen na hibridne posude i imitacije koje ujedinjuju karakteristike obiju civilizacija. Prvi je dio rada uvod u samu temu, gdje su objašnjeni geografski, povijesni i vremenski konteksti u kojima su se kontakti odvijali. Također su obrađeni izvori iz brončanog doba koji svjedoče kretsko-egipatskim vezama. Zatim su prikazane ekonomske, političke i kulturne veze, odnosno objašnjeno je koji su se predmeti i sirovine izvozile/uvozile, na koji način su kulture međusobno utjecale jedna na drugu te koje su se umjetničke karakteristike preuzele. U drugom dijelu rada, kao poseban primjer kretsko-egipatskih veza, detaljnije su objašnjene hibridne posude i imitacije egipatskih posuda na Kreti te imitacije minojskih posuda u Egiptu. Poblizje je analizirano zašto su se izrađivale, koju su vrijednost imale te tko ih je koristio.

Ključne riječi: Egipat, Kreta, brončano doba, kontakti, hibridne posude, imitacije

13. Abstract and Key Words

This thesis provides a brief overview of the contacts between Crete and Egypt throughout the Bronze Age, with special emphasis placed on hybrid vessels and imitations that combine the characteristics of both civilisations. The first part of the thesis is an introduction to the topic itself, where the geographical, historical and temporal contexts in which the contacts took place are explained. Also, the sources from the Bronze Age that testify to Cretan-Egyptian connections are discussed. Economic, political and cultural connections are then shown, i.e. it is explained which objects and raw materials were exported/imported, in which way cultures influenced each other and which artistic characteristics were adopted. In the second part of the thesis, as a special example of Cretan-Egyptian connections, hybrid vessels and imitations of Egyptian vessels in Crete and imitations of Minoan vessels in Egypt are explained in more detail. It was analysed more closely why they were made, what value they had and who used them.

Key words: Egypt, Crete, Bronze Age, contacts, hybrid vessels, imitations